రఘువంశమహాకావ్యే
14-19 సర్గలు

383

5217

96
3678

రఘువంశములోని

౧౪. ౧౫. ౧౬. ౧౭. ౧౮. ౧౯. సర్గములు.

[illegible]

మల్లినాథసూరిచే రచియింపఁబడిన

సంజీవనియను

వ్యాఖ్యానముతోఁ గూడ.

ముద్రింపఁబడియెను.

VIZAGAPATAM.

Acting Printer V. Bhavani Sankara Sastry

Arsha Press. 1878.

రఘువంశః.

చతుర్దశస్సర్గః.

భర్తుః ప్రణాశాదథ శోచనీయం దశాన్తరం తత్ర
సమం ప్రపన్నే। అపశ్యతాం దాశరథీ జనన్యౌ ఛేదా
దివోపఘ్నతరోర్వ్రతత్యౌ॥ ౧.

భర్త్రితి- అథ దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ ఉపఘ్నతరోరాశ్రయవృ
క్షః - ఉపఘ్న ఆశ్రయ ఇతి నిపాతః తస్య ఛేదాత్ వ్రతత్యౌ
లతే ఇవ॥ వల్లీ తు వ్రతతిర్లతేత్యమరః॥ భర్తుః ప్రణాశాత్ శోచనీ
యం దశాన్తరం అవస్థాన్తరం ప్రపన్నే ప్రాప్తే జనన్యౌ కౌస
ల్యాసుమిత్రే సమం యుగపదపశ్యతామ్॥ ౧.

ఉభావుభాభ్యాం ప్రణతౌ హతారీ యథాక్రమం
విక్రమశోభినౌ తౌ। విస్పష్టమస్రాన్ధతయా న దృష్టౌ
జ్ఞాతౌ సుతస్పర్శసుఖోపలమ్భాత్॥ ౨.

ఉభావితి- యథాక్రమం స్వరూపపూర్వకం ప్రణతౌ నమస్కృ
తవన్తౌ హతారీ నష్టశత్రూ విక్రమశోభినౌ-ఉభౌ రామలక్ష్మ
ణౌ ఉభాభ్యాం జననీభ్యాం అస్రైరశ్రుభిః అన్ధతయా హేతు
నా- అనుక్రమశ్చేతి విశ్వప్రకాశః- విస్పష్టం న దృష్టౌ కింతు
సుతస్పర్శనయా సుఖం తస్యోపలమ్భాదనుభవాత్ జ్ఞాతౌ॥ ౨.

ఆనన్దజశ్శోకజమశ్రు బాష్పస్తయోరశీతం శిశిరో
బిభేద। గఙ్గాసరయ్వోర్జలముష్ణతప్తం హిమాద్రినిష్య
న్ద ఇవావతీర్ణః॥ ౩.

ఆనన్దజ ఇతి- తయోః మాత్రోః ఆనన్దజః శిశిరో బాష్పః అశీతము
ష్ణం అశ్రు ఉష్ణతప్తం గఙ్గాసరయ్వోః జలం కర్మ- అవతీర్ణః
హిమాద్రినిష్యన్దః నిర్ఝర ఇవ బిభేద- ఆనన్దశోకాశ్రుణోర్వ్య
త్యాసః॥ ౩.

తే పుత్రయోర్నైరృతశస్త్రమార్గానార్ద్రానివా
ఙ్గే సదయం స్పృశన్త్యౌ। అపీప్సితం క్షత్రకులాఙ్గనా
నాం న వీరసూశబ్దమకామయేతామ్॥ ౪.

తే ఇతి- తే మాతరౌ శత్రుతరాః అక్షతైస్త్రైర్కృత శస్త్రాణాం మూర్ధ్నా
ప్రణామా అఙ్గాన్ శరసానిర పనయం స్పృశన్త్యౌ పుత్రయు
గాఙ్గనానామభిస్పృతమ్ ఇష్టం వీరసూశబ్దనామ తేతి వి ప్రణామా
మయోతాం వీరసూశ్శః ఇ దః ఖహారుంబిరావ॥ ౪.

క్లేశావహా భర్తురలక్షణాహం సీతేతి నామ స్వము
దీరయన్తీ। స్వర్గప్రతిష్ఠస్య గురోర్మహిష్యావభక్తి
భేదేన వధూర్వవన్దే॥ ౫.

క్లేశేతి- అలక్షణా అలక్షణా క్లేశావహా భర్తుః అహం సీతేతి
నామ స్వముదీరయన్తీ ఉచ్చారయన్తీ స్వర్గ
ప్రతిష్ఠస్య గురోః మహిష్యౌ అభక్తిభేదేన
మహిష్యౌ ... వధూః ప్రణనామ॥
చేత్యమరః॥ అథ ... ప్రణమ్య ...
ప్రణామం ధన్యాః ... వయమ్,

ఉత్తిష్ఠ వత్సే నను సానుజోఽసౌ వృత్తేన భర్తా శుచినా త
వైవ। కృచ్ఛ్రం మహత్తీర్ణ ఇతి ప్రియార్హాం తా
మూచతుస్తే ప్రియమప్యమిథ్యా॥ ౬.

ఉత్తిష్ఠేతి- వత్సే ఉత్తిష్ఠ అసౌ సానుజో భర్తా శుచినా
వృత్తేన తవైవ మహత్ కృచ్ఛ్రం దుఃఖం తీర్ణః తీర్ణవానితి ప్రియా
ర్హాం తాం సీతాం ప్రియం అమిథ్యా సత్యమూచతుః। సత్యం తే
శ్వశ్ర్వౌ ఊచతుః తద్వచనముభయోః సత్యం ప్రియమితి భావః॥ ౬.

అథాభిషేకం రఘువంశకేతోః ప్రారబ్ధమానన్ద
జలైర్జనన్యోః। నిర్వర్తయామాసురమాత్యవృ
ద్ధాస్తీర్థాహృతైః కాఞ్చనకుమ్భతోయైః॥ ౭.

అథేతి- అథ జనన్యోః ఆనన్దజలైః ఆనన్దబాష్పైః ప్రారబ్ధం
ప్రాన్తం రఘువంశకేతోః రామస్య అభిషేకమ్- అమాత్యవృ
ద్ధాః తీర్థేభ్యః గఙ్గాప్రముఖేభ్యః ఆహృతైరానీతైః కాఞ్చన
కుమ్భతోయైః నిర్వర్తయామాసుః॥ ౭.

సరిత్సముద్రాన్సరసీశ్చ గత్వా రక్షఃకపీన్ద్రై
రుపపాదితాని। తస్యాపతన్మూర్ధ్ని జలాని జిష్ణో
ర్వింధ్యస్య మేఘప్రభవా ఇవాపః॥ ౮.

సరిదితి- రఘుః రథస్థైః సరితో గఙ్గాద్యాః సముద్రాన్ పూర్వాపరాదీన్ సరాంసి మానసాదీని దిగ్గజ్యా ఐరావతాదిభిర్వ్యథాదితాని జలాని జిష్ణుజయశీలస్య- గ్లాజిష్ఠశ్చ భువశ్చేతి ఇష్ణుప్రత్యయః తస్య రామస్య మూర్ధ్ని విష్టపస్య మూర్ధ్ని మేఘప్రభవా ఆపఇవ అపతన్॥ ౮.

తపస్వివేష క్రియయాపి తావద్యః ప్రేక్షణీయః
సుకరాం బభూవ। రాజేన్ద్రనేపథ్యవిధానశోభా త
స్యోదితాసీత్పునరుక్తదోషా॥ ౯.

తపస్వీతి- యో రామస్తపస్విపేష క్రియయాపి తాపసవేషరచనయాపి సుతరాం ప్రేక్షణీయః తావత్ దర్శనీయ ఏవ బభూవ తస్య రాజేన్ద్రనేపథ్య విధానేన రాజవేష రచనయా యా శోభా సా పునరుక్తం నామ దోషోయస్యాస్సా పునరుక్తదోషా ఆసీత్ ద్విగుణాసీదిత్యర్థః॥ ౯.

స మౌలరక్షోహరిభిశ్శిరస్కైస్తూర్యస్వనానన్దిత
పౌరవర్గామ్। వివేశ సౌధోద్గతలాజవర్షాముత్తోర
ణామన్వయరాజధానీమ్॥ ౧౦.

స ఇతి- స రామస్తైస్తైస్తూర్యస్వనై రానన్దిత పౌరవర్గస్సన్ మౌలైః ఇవాః మూలామన్త్రివృద్ధాః తైః రక్షోభిర్హరిభిశ్చ సహ సౌధేభ్యః ఉద్గతలాజవర్షాముత్తోరణామన్వయ రాజధానీం వివేశ॥ ౧౦.

సౌమిత్రిణా సావరజేన మన్దమాధూతవాలవ్య
జనో రథస్థః ధృతాతపత్రో భరతేన సాక్షాదుపాయ
సంఘాత ఇవ ప్రవృద్ధః॥ ౧౧.

సౌమిత్రిణేతి- సావరజేన శత్రుఘ్నయుక్తేన సౌమిత్రిణా మన్దమాధూతవాలవ్యజనే చామరే యస్య సః రథస్థః భరతేన ధృతాతపత్రః ఏవం చతుర్వ్యూహో రామః ప్రవృద్ధస్సాక్షాదుపాయానాం సామాదీనాం సంఘాతస్సముష్టిరివ వివేశేతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః॥ ౧౧.

ప్రాసాదకాలాగురుధూమరాజిస్తస్యాః పురో
వాయువశేన భిన్నా। వనాన్నివృత్తేన రఘూత్తమేన

న ముక్తా స్వయం వేణిరివాబభాసే॥ ౧౨.

ప్రాసాదేతి- వాయువశేన భిన్నా ప్రాసాదకాలాగురుధూమః తస్య రాజిః రేఖా వనాన్నివృత్తేన రఘూత్తమేన రామేణ స్వయం ముక్తా తస్యాః పురః పుర్యాః వేణిరివాబభాసే ప్రోషితే పతివ్రతా సమాధిరుక్తా- సప్రోషితే సంస్కారః స్యాత్స వేణీం ముఞ్చేదితి పాఠతః॥ ౧౨.

శ్వశ్రూజనానుష్ఠితచారువేషాం కర్ణీరథస్థాం ర
ఘువీరపత్నీమ్। ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యబన్ధైస్సా
కేతనార్యోఽఞ్జలిభిః ప్రణేముః॥ ౧౩.

శ్వశ్రూజనేతి- శ్వశ్రూజనేనానుష్ఠిత చారువేషాం కృతశోభాద్యనైపథ్యామ్॥ ఆకల్పవేషౌ నైపథ్యమిత్యమరః॥ కర్ణీరథస్థామ్॥ కర్ణీరథః ప్రవహణం డయనశ్చ రథగర్భకః ఇత్యమరః॥ కర్ణీరథస్థాం రఘువీరపత్నీం సీతాం సాకేతనార్యః ప్రాసాదవాతాయనేషు దృశ్యబన్ధైరాలక్షితపుటైః అఞ్జలిభిః ప్రణేముః॥ ౧౩.

స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమానసూయం సా బిభ్రతీ శాశ్వ
తమఙ్గరాగం రరాజ శుద్ధేతి పునస్స్వపుర్యై సన్ద
ర్శితా వహ్నిగతేవ భర్త్రా॥ ౧౪.

స్ఫురదితి- స్ఫురత్ప్రభామణ్డలం మానసూయమ్- అనసూయయా దత్తం శాశ్వతం సనాతనమ్- అఙ్గరాగం బిభ్రతీ సా సీతా భర్త్రా స్వపుర్యై శుద్ధేతి సన్దర్శితా పునర్వహ్నిగతేవ రరాజ

వేశ్మాని రామః పరిబర్హవన్తి విశ్రాణ్య సౌహార్ద
నిధిః సుహృద్భ్యః। బాష్పాయమాణో బలిమన్నికే
తమాలేఖ్యశేషస్య పితుర్వివేశ॥ ౧౫.

వేశ్మేతి- మహ్యాం భారం సౌహార్దనిధిః సుహృద్భ్యః సుగ్రీవాదిభ్యః పూర్వం పరిపన్థినిగ్రహయత్నార్థః సౌహార్దనిధిః రామః సుహృద్భ్యః పరిబర్హవన్తి ఉపకరణవన్తి వేశ్మాని విశ్రాణ్య దత్త్వా ఆలేఖ్యం శేషో యస్య తస్య పితుః బలిమద్భ్యాహారయుక్తం నికేతం బాష్పాయమాణో బాష్పముద్వమన్ వివేశ బాష్పోష్మాణముద్వమనే ఇతి క్యఙ్ప్రత్యయః॥ ౧౫.

కృతాఞ్జలిస్తత్రయదభ్యనస్త్యాప్నాత్ప్రత్యగస్య
గ్రహలాన్గురుర్న్ను॥ తద్విన్యస్యమానం సుకృతంత వితి చ
పారలక్ష్మీం భరతస్యమాతుః॥ ౧౬.

కృతేతి- తత్రనికటే కృతాఞ్జలిస్సన్ రామః హేఅమ్బ సా గురుః పితా స్వర్గంఫలంయశ్చ(?)తస్మాత్ సత్యాత్ నాభ్రశ్యత న(?)ప్తేతి ఇతి యత్ తత్ ప్రాంశనంవిన్యస్యమానం విచార్యమాణం తవ సుకృతమిత్యేవం ప్రకారేణ భరతస్యమాతుః కైకేయ్యాః లక్ష్మీం జహార- లోకేతావత్ రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనం స్వ ..సాధనమిత్యర్థః- భరతగ్రహణంతద పేక్షయా కైకేయ్య నుసరణమితి ద్యోతనార్థమ్॥ ౧౬.

తథైవ సుగ్రీవవిభీషణాదీ మహాబలస్యాపి తను
సంవిధాభిః॥ సంకల్పమాత్రోదితసిద్ధయస్తత్రాప్తా
యథా తేతసిద్ధ్యమిన॥ ౧౭.

తథైవేతి- సుగ్రీవవిభీషణాదీన్ సంవిధాయస్తి ఇతి సంవిధా.. స్యాపి .. సిద్ధ్య తిమనంవిధాభిః తథా తేన ప్రకారేణ ఉపాద క.. - యథాసంకల్పమాత్రోదితసిద్ధయః ఉత్పన్నసిద్ధయ సుగ్రీవాదయః తేతసిద్ధ్యమిన ప్రాప్తాః అత్రాప్తాః॥ ౧౭.

సభాజనాయోపగతాన్ సదివ్యాన్మునీన్మరత్ప్ర
త్యుహాతిస్వతంత్రః। శుశ్రావ తేభ్యః ప్రథమాదివృత్తం
స్వవంశగౌరవమాదధానః॥ ౧౮.

సభాజనాయేతి- సభాజనార్థంయాయనాయ సభాజప్రీ తిదర్శనయోరితి ధాతుః- అభివాదనాయోపగతాన్ దివ్యభాసా దివ్యాన్ మునీన్ అగస్త్యాదీన్ పురస్సరత్య బాతస్వతంత్రో రా ఘవస్స ప్రథమాది జస్మాద్ స్వవంశప్రమగౌరవముత్కర్ష మలభద ధానః వృత్తం తేభ్యో మునిభ్యః శుశ్రావ- తతోగ్య స్తాక్షేతు ముత్క్రమాః ఇత్యర్థః॥ ౧౮.

ప్రతిప్రయాతే మునిభిః సమమ్ మహాదశస్తోత
గతాన్స్మారామః। సీతాస్వహస్తోపహృతాప్త భూ
షా సహసః కపీన్ద్రాన్ విసర్జయామాసా॥ ౧౯.

ప్రతీతి- తపోధనైరుప్ర ప్రతిప్రయాతేషు సత్సు మహాదశస్తోతా

ఏవ గతా అర్ధమాసా యేషాం తాన్ అనన్తరం సీతాయాః
స్వహస్తోపహృతా దత్తాగ్ర్యపూజా ఉత్తమసంభావనా యే
భ్యస్తాన్ ఏతేన సౌన్దర్యాతిశయోక్తిః- రక్షః కపీన్ద్రాన్ రా
మో విససర్జ విసృష్టవాన్॥ ౧౯.

తదాత్మచిన్తాసులభం విమానం హృతం సురారే
స్సహజీవితేన। కైలాసనాథోద్వహనాయ భూయః
పుష్పం దివః పుష్పకమన్వమంస్త॥ ౨౦.

తదితి- ఆత్మచిన్తాసులభం స్వేచ్ఛామాత్రలభ్యం సురారేః రావణ
స్య జీవితేన సమం హృతం దివః పుష్పం పుష్పవదాభరణభూతం
పుష్పకం తత్ విమానం భూయః పునరపి కైలాసనాథస్య కుబేర
స్యోద్వహనాయ అన్వమంస్త అనుజ్ఞాతవాన్ -మన్యతేర్లుఙ్-
భూయోగ్రహణేన పూర్వమప్యేతత్తదీయమితి సూచ్యతే॥ ౨౦

పితుర్నియోగాద్వనవాసమేవం నిస్తీర్య రామః
ప్రతిపన్నరాజ్యః। ధర్మార్థకామేషు సమాం ప్రపే
దే యథా తథైవావరజేషు వృత్తిమ్॥ ౨౧.

పితురితి- రామః పితుర్నియోగాద్వనవాసమేవం ని
స్తీర్య అనన్తరం ప్రతిపన్నరాజ్యస్సన్ ధర్మార్థకామేషు
యథా తథైవ అవరజేషు సమాం వృత్తిం ప్రపేదే- అత్రైకస్మి
న్వ్యవహృతవానిత్యర్థః॥ ౨౧.

సర్వాసు మాతృష్వపి వత్సలత్వాత్స నిర్విశేషప్ర
తిపత్తిరాసీత్। షడాననాపీతపయోధరాసు నేతా
చమూనామివ కృత్తికాసు॥ ౨౨.

సర్వాస్వితి- రామో వత్సలత్వాత్ స్నిగ్ధత్వాత్ సకలలోకాపత్య
ధనేష్విత్యమరః॥ స్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః॥ సర్వాసు మాతృష్వపి నిర్వి
శేషప్రతిపత్తిస్తుల్యసత్కార ఆసీత్ కథమివ చమూనాం నేతా
షణ్ముఖః షడ్భిరాననైరాపీతాః పయోధరాః స్తనా యాసాం తా
సు కృత్తికాస్వివ॥ ౨౨.

తేనార్థవాన్ లోభపరాఙ్ముఖేన తేన ఘ్నతా వి
ఘ్నభయం క్రియావాన్। తేనాస లోకః పితృమా
న్వినేత్రా తేనైవ శోకాపనుదేన పుత్రీ॥ ౨౩.

తేనేతి. లోకః లోకాధిపరాజ్ఞా తేన వదాన్యేన - తేన రామేణ - అ
ర్థినాం ధనికః - అన బభూవ - తజ్జన్యప్రతియోగికమవ్యయ
మితరత్ - ఉక్తం భోగ్యయమం భుక్త్వా తేన - క్రియావిధానవస్తోన
వానాస - నేత్రా నియామకేన తేనపి ప్రయావాన్ - పిత్ర్యవ
న్నియమ్యః [illegible] కుశలోపనదతీతి [illegible] దుఃఖహా ర్త్రా
తేన - యుక్తశోకయోః పరిహృదావసదోంతిక ప్రత్యయః - తే
న పుత్రిణ్యపుత్రదానాన - పుత్రవదానన్దకరఇత్యర్థః ॥ ౨౩.

సపౌరకార్యాణి సమీక్ష్య కాలే రేమే విదేహాధి
పతేర్దుహిత్రా । ఉపస్థితశ్చారువపుస్తదీయం కృత్వో
పభోగోత్సుకయేవ లక్ష్మ్యా ॥ ౨౪.

సఇతి - సః రామః - కాలే అవసరే - పౌరాణాం కార్యాణి ప్ర
యోజనాని సమీక్ష్య విదేహాధిపతేర్దుహిత్రా సీతయా ఉప
భోగోత్సుకయా అతఏవ తదీయం సీతాసమ్బన్ధి చారువపుః
కృత్వా స్థితయా లక్ష్మ్యేవ ఉపస్థితః సంగతః ॥ ఉపస్థానంతుసన
న్నిధిరితి యాదవః - రేమే ॥ ౨౪.

తయోర్యథా ప్రార్థితమిన్ద్రియార్థానాసేదుషోః
సద్మసు చిత్రవత్సు । ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి దణ్డకేషు
సంచిన్త్యమానాని సుఖాన్యభూవన్ ॥ ౨౫.

తయోరితి - చిత్రవత్సు వనవాసాదివృత్తాన్తాలేఖ్యవత్సు సద్మ
సు గృహేషు యథాప్రార్థితం యథేష్టమ్ ఇన్ద్రియార్థాన్ ఇన్ద్రి
యగ్రాహ్యాన్ శబ్దాదీనాసేదుషోః ప్రాప్తవతోః తయోః సీతా
రామయోః దణ్డకేషు దణ్డకారణ్యేషు ప్రాప్తాని దుఃఖాన్యపి విర
హ విలాపాన్వేషణాదీని సంచిన్త్యమానాని స్మర్యమాణాని సన్తి
సుఖాన్యభూవన్ - స్మారకం తు విచిత్రవర్ణనమితి ద్రష్టవ్యమ్ ॥

అథాధికస్నిగ్ధవిలోచనేన ముఖేన సీతా శరపా
ణ్డురేణ । ఆనన్దయిత్రీ పరిణేతురాసీదనక్షరవ్యఞ్జిత
దోహదేన ॥ ౨౬.

అథేతి - అథ సీతా అధికస్నిగ్ధవిలోచనేన శరవత్పాణ్డురేణ
[illegible] పాణ్డురేణ అతఏవ అనక్షరయా వాగ్వ్యాపారం యథా త
థా [illegible] దోహదం గర్భోదయం [illegible] ముఖేన

ఉః ఉత్సృతానస్య యుత్రీ ఆసీత్ ॥ ౨౬.

తామఙ్కమారోప్య కృశాఙ్గయష్టిం వర్ణాన్తరా
క్రాన్తపయోధరాగ్రామ్। విలజ్జమానాం రహసి ప్రతీ
తః పప్రచ్ఛ రామాం రమణోఽభిలాషమ్॥ ౨౭.

తామితి ప్రతీతో గర్భజ్ఞానాత్ ప్రతీతః రమయతీతి రమణః ప్రి
యః కృశాఙ్గయష్టిం వర్ణాన్తరేణ నీలిమ్నాక్రాన్తపయోధరా
గ్రాం విలజ్జమానాం తాం రామాం రహసి అఙ్కమారోప్య అభి
లాషం మనోరథం పప్రచ్ఛ- ఏతచ్చ దోహదస్య ప్రదానేన
గర్భో దోషమవాప్నుయాదితి శాస్త్రాత్, నతు లౌల్యాదిత్యను
సంధేయమ్॥ ౨౭.

సా దష్టనీవారబలీని హింస్రైః సంబద్ధవైఖానస
కన్యకాని। ఇయేష భూయః కుశవన్తి గన్తుం భాగీరథీ
తీరతపోవనాని॥ ౨౮

సేతి- సా సీతా హింస్రైర్దష్టాని నీవారా ఏవ బలయో యేషు తా
ని- తిర్యగ్భ్యస్తాదృశదానబలిః- సంబద్ధాః ప్రీతిసఖ్యాః వై
ఖానసానాం తాపసానాం కన్యకా యేషు తాని- కుశవన్తి భాగీ
రథీతీరతపోవనాని భూయః పునః గన్తుమ్ ఇయేష అభిలలాష॥

తస్యై ప్రతిశ్రుత్య రఘుప్రవీరస్తదీప్సితం పార్శ్వచ
రానుయాతః। ఆలోకయిష్యన్ ముదితామయో
ధ్యాం ప్రాసాదమభ్రంలిహమారురోహ॥ ౨౯.

తస్యా ఇతి- రఘుప్రవీరో రామః- తస్యై సీతాయై తదీప్సితం
తదభిలషితం ప్రతిశ్రుత్య పార్శ్వచరైః పరివారైః అను
యాతైః అనుయాతస్సన్ ముదితామ్ అయోధ్యామ్ ఆలోక
యిష్యన్ అభ్రం లేఢీత్యభ్రంలిహం అభ్రంకషం ప్రాసాదమా
రురోహ॥ వహాభ్రే లిహ ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః- అరుర్ద్విషదజన్తస్య
ముమితి ముమాగమః॥ ౨౯.

ఋద్ధాపణం రాజపథం స పశ్యన్ విగాహ్యమానాం
సరయూం చ నౌభిః। విలాసిభిశ్చాధ్యుషితాని పౌరైః
పురోపకణ్ఠోపవనాని రేమే ॥ ౩౦.

ఋద్ధేతి సః రామః- ఋద్ధాః సమృద్ధాః-ఆపణాః-విపణయః

మరోయాయస్మిన్ - తంరాజపథం - సౌధేభ్యఃయుద్రవస్తు తా
హినీభిః- విగాహ్యమానాం సరయూంచ- పౌరైః పాలానిభిర
ధ్యుషితాని పురోపకణ్ఠోపవనాని పశ్యన్ రేమే- విలాసినశ్చ
విలాసినస్య విలాసినః పురుషస్యేయేత్యేకశేషః॥ 30.

సకింవదన్తీంవదతాం పురోగః స్వవృత్తముద్దిశ్యవి
శుద్ధవృత్తిః। సర్పాధిరాజోరుభుజోపసర్పం పప్రచ్ఛభ
ద్రం విజితారిభద్రః॥

స ఇతి- వదతాం వాగ్మినాం పురోగః శ్రేష్ఠః విశుద్ధవృత్తః-
సర్పాధిరాజః శేషః తద్వదురూ భుజౌ యస్యసః విజితారిభ
ద్రో-జితారిశ్రేష్ఠః సరాముః స్వవృత్తముద్దిశ్య భద్రం భద్రనా
మకముపసర్పం చారం కింవదన్తీం జనవాదం పప్రచ్ఛ॥ అ
పసర్పశ్చరస్స్పశః- కింవదన్తీజన శ్రుతిరిత్యమరః॥ 3౧

నిర్బన్ధపృష్టస్సజగాద సర్వం స్తువన్తిపౌరాశ్చరితం
త్వదీయమ్। అన్యత్రరక్షోభవనోషితాయాః పరిగ్ర
హాన్మానవదేవదేవ్యాః॥ 3౨.

నిర్బన్ధేతి॥ నిర్బన్ధేన పృష్టస్సోపసర్పః- జగాద-కిమితి- హే
మానవదేవ- రక్షోభవనోషితాయాః- దేవ్యాస్సీతాయాః
పరిగ్రహాత్స్వీకారాత్ - అన్యత్ర ఇతరాంశే - తంవర్జ
యిత్వేత్యర్థః త్వదీయంచరితం పౌరాః స్తువన్తి॥ 3౨

కలత్రనిన్దాగురుణాకిలైవ మభ్యాహతం కీర్తివిప
ర్యయేణ। అయోఘనేనాయ ఇవాభితప్తం వైదేహిబ
న్ధోర్హృదయం విదద్రే॥ 33

కలత్రేతి॥ ఏవం కలత్రనిన్దయా గురుణా దుర్వహేన - కీర్తి
విపర్యయేణ అపకీర్త్యా అభ్యాహతం విద్ధం వైదేహిబన్ధోః
సీతావల్లభస్య- ఘంజ్ఞాకస్తసా ప్రహృదయమితి ప్రాహుః కాంస్యా
ఘ ఇతివత్- హృదయమయోఘనేన అభ్యాహతం అభితప్తం
అయఇవ. విదద్రే విదీర్ణమ్ కర్మణిలిట్॥ 33.

కిమాత్మనిర్వాదకథాముపేక్షే జాయామదోషా
ముతసన్త్యజామి। ఇత్యేకపక్షాశ్రయవిక్లబత్వాదాసీ
ద్దోలాచలచిత్తవృత్తిః॥ 3౪.

[illegible] ... నాయానాం సహస్రాణి - ఉభయత్రాపి [illegible]
[illegible] - ఇత్యేకవచనాన్తమపి [illegible] అన్యతరస్యాం [illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] - అపిచ । ౩౪.

నివృత్త్యై [illegible]
[illegible]
[illegible] ౩౫.

నివృత్త్యైతి॥ [illegible] ౩౫.

[illegible]
[illegible]
[illegible] ౩౬.

[illegible] ౩౬.

రాజన్తి [illegible]
[illegible]
[illegible] ౩౭.

రాజన్తీతి - [illegible] ౩౭.

పౌరేషు సోఽహం బహులీభవన్తమపాన్తరఙ్గే
ష్వివ తైలబిన్దుమ్। సోఢుం న తత్పూర్వమవర్ణమీశ
ఆలానికం స్థాణుమివద్విపేన్ద్రః॥ ౩౮.

పౌరేష్వితి- సోఽహమపాం తరఙ్గేషు తైలబిన్దుమివ బహులీభవ న్తం ప్రసరన్తం తదేవపూర్వం యస్య తత్పూర్వం అవర్ణమప వాదమ్॥ అవర్ణాక్షేపనిర్వాదపరీవాదాపవాదవదిత్యమరః॥ ద్వి పేన్ద్రః ఆలాన ఏవ ఆలానికః॥ వినయాదిభ్యష్ఠగితి స్వార్థికష్ప్ర త్యయః॥ యద్వా ఆలానబన్ధనం ప్రయోజనమస్య ఆలానికః॥ ప్రయోజనమితిఠక్। స్థాణుం స్తమ్భమివ। చాలయితుమితిశేషః సా మాన్యవిశేషభావాన్న పౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్॥ సోఢుం న శక్నో మి॥ ౩౮.

తస్యాపనోదాయ ఫలప్రవృత్తావుపస్థితాయా
మపి నిర్వ్యపేక్షః। త్యక్ష్యామి వైదేహసుతాం పుర
స్తాత్సముద్రనేమిం పితురాజ్ఞయేవ॥ ౩౯.

తస్యేతి- తస్యావర్ణస్యాపనోదాయ ఫలప్రవృత్తావుపస్థితాయామపి నిర్వ్యపేక్షః నిస్పృహస్సన్ వై దేహసుతాం పురస్తాత్ పూర్వం పితురాజ్ఞయా సముద్రనే మిర్యస్యాస్సా సముద్రనేమిర్భూమిస్తామివ త్యక్ష్యామి॥ ౩౯.

అవైమి చైనామనఘేతి కిం తు లోకాపవాదో బ
లవాన్ మతో మే। ఛాయా హి భూమేశ్శశినో మల
త్వేనారోపితా శుద్ధిమతః ప్రజాభిః॥ ౪౦.

నను సాధ్వీం కథం త్యక్ష్యసీత్యాహ॥ అవైమీతి- ఏనాం సీతాం అనఘాం సాధ్వీమితి వా అవైమి కిన్తు అవైమ్యేవేత్య ర్థః- లోకాపవాదో బలవాన్ మతః- హి యస్మాత్కారణా త్ - ప్రజాభిః భూమేశ్ఛాయా ప్రతిబిమ్బం శుద్ధిమతో నిర్మ లస్య శశినో మలత్వేన కలఙ్కత్వేనారోపితా- అతో లోకాప వాద ఏవ బలవానిత్యర్థః॥ ౪౦.

రక్షోవధాన్తో న చ మే ప్రయాసో వ్యర్థస్స వైర
ప్రతిమోచనాయ। అమర్షణశ్శోణితకాఙ్క్షయా కిం
పదా స్పృశన్తం దశతి ద్విజిహ్వః॥ ౪౧.

[illegible] ॥ ౪౧.

[illegible]

[illegible] ॥ ౪౨.

[illegible] ॥ ౪౨.

[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible] ॥ ౪౪.

[illegible] ॥ ౪౪

[illegible] ॥ ౪౫.

స్త్రీణాంబరేణ దోషాదంగర్భితేషు సూతకం గంధర్వ దోషాదగం [illegible]
[illegible] ప్రజాపతిర్బ్రాహ్మణా [illegible]॥ ప్రజాపతిర్బ్రాహ్మణాయుక్తః [illegible]
[illegible] స్వ్రాహా [illegible] స్వ్రాహా [illegible]
[illegible] సర్వం [illegible] వచనోదాహరణమిచ్ఛే [illegible]
[illegible] నేర [illegible] ప్రతిపాదకం [illegible]
[illegible]॥ ౨౫.

[illegible] స్వాహా [illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౨౬

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౨౬.

[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౨౭.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౨౭.

[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ ౨౮.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

టీ॥- [illegible] ॥ ౫౫.

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౬.

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౬.

[illegible] ॥ ౫౭.

[illegible] ॥ ౫౭.

[illegible] ॥ ౫౮.

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ౫౯.

నీకేతి- నీతా కంఠలగ్నమనుత్థాప్య వాక్యం జగాద [illegible] [illegible]
[illegible] పాణౌ కృతా [illegible] - [illegible] రాయ [illegible] యద [illegible]
[illegible] జనా [illegible] [illegible] అగ్రజేన [illegible] [illegible]
[illegible] త్వం [illegible] [illegible] [illegible]॥ ౭౯.

శ్వశ్రూజనం సర్వమనుక్రమేణ [illegible] యోః [illegible]
[illegible] రామః। [illegible] యుపవర్తమానం
[illegible] [illegible] [illegible]॥ ౮౦.

శ్వశ్రూజనమితి- సర్వం శ్వశ్రూజనమ్ అనుక్రమేణ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ముపవర్తమానం [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] అను [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]॥ ౮౧.

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] శ్రవణాది [illegible]
[illegible] [illegible]॥ ౮౧.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] శ్రవణ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]॥ ౮౧.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]॥ ౮౨.

[illegible] అథవా [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

హేతానాం అత్రభవత్యః అపత్యాః- విపత్యత ఇతి విపాక ఫలం నఏవ విస్ఫూర్జథురశని ఘోషః - స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోష ఇత్యమరః॥ ౬౨.

ఉపస్థితాం పూర్వమపాస్య లక్ష్మీం వనం మయా
సార్ధమసి ప్రపన్నః। త్వమాస్పదం ప్రాప్య తయా
రుషేవ సోఢాస్మి న త్వద్భవనే వసన్తీ॥ ౬౩.

ఉపస్థితామితి- పూర్వముపస్థితాం ప్రాప్తాం లక్ష్మీమపాస్య మయా సార్ధం వనం ప్రపన్నః ప్రాప్తో౽సి- తస్మాత్- తయా లక్ష్మ్యా అతికోపాత్ త్వయి ఆస్పదం ప్రతిష్ఠామ్- ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి పాఠః॥ ప్రాప్య త్వద్భవనే వసన్తీ అహం న సోఢాస్మి॥ ౬౩

నిశాచరోపప్లుతభర్తృకాణాం తపస్వినీనాం భ
వతః ప్రసాదాత్। భూత్వా శరణ్యా శరణార్థమ
న్యం కథం ప్రపత్స్యే త్వయి దీప్యమానే॥ ౬౪.

నిశాచరేతి- నిశాచరైరుపప్లుతాః పీడితా భర్తారో యాసాం తా నిశాచరోపప్లుతభర్తృకాః- నద్యృతశ్చేతి కప్ప్రత్యయః॥ తాసాం తపస్వినీనాం భవతః ప్రసాదాదనుగ్రహాత్- శరణ్యా శరణసమర్థా భూత్వా అద్య త్వయి దీప్యమానే సత్యేవ- శరణార్థం అన్యం తపస్వినం కథం ప్రపత్స్యే- ప్రాప్స్యామి॥

కింవా తవాత్యన్తవియోగమోఘే కుర్యాముపే
క్షాం హతజీవితే౽స్మిన్। స్యాద్రక్షణీయం యది మే న
తేజస్త్వదీయమన్తర్గతమన్తరాయః॥ ౬౫.

కింవేతి- కింవా అథవా తవ సంబన్ధినా అత్యన్తేన- పునః ప్రాప్తిరహితేన వియోగేన మోఘే నిష్ఫలే- అస్మిన్ హతజీవితే ఉపేక్షాం కుర్యాం- త్యజేయం- కిన్తు [illegible] అన్తర్గతం త్వదీయం తేజః [illegible] ఇత్యమరః॥ రక్షణీయం అన్తరాయః ప్రతిబన్ధకః॥ ౬౫

సాహం తపః సూర్యనివిష్టదృష్టిరూర్ధ్వం ప్రసూ
తేశ్చరితుం యతిష్యే। భూయో యథా మే జననాన్త

తేపి త్వమేవ భర్తా న చ విప్రయోగః॥ ౬౬.

సాహమితి- సాహం ప్రసూతేరూర్ధ్వం సూర్యనివిష్టదృష్టిస్సతీ తథావిధం తపశ్చరితుం యతిష్యే- యథా యథా భూతేః తప సా మే మమ జననాన్తరేపి జన్మాన్తరేపి త్వమేవ భర్తా- విప్రయోగ శ్చ న స్యాత్॥ ౬౬.

నృపస్య వర్ణాశ్రమపాలనం యత్ స ఏవ ధర్మో
మనునా ప్రణీతః । నిర్వాసితాప్యేవమతస్త్వయాహం
తపస్విసామాన్యమవేక్షణీయా॥ ౬౭.

నృపస్యేతి- వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనామ్ ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాంచ పాలనం యత్స ఏవ నృపస్య ధర్మ ఇతి మనునా ప్రణీతః ఉక్తః- అతః కారణాదేవ త్వయా నిర్వాసితా నిష్కాసి తాప్యహం తపస్వి ఇతి సామాన్యం సాధారణం యథాతథా అవే క్షణీయా- తపస్విదృష్ట్యా తేపి వర్ణాశ్రమదృష్ట్యా సీతాయాం కర్త వ్యేత్యర్థః॥ ౬౭.

తథేతి తస్యాః ప్రతిగృహ్య వాచం రామానుజే దృష్టి
పథం వ్యతీతే । సా ముక్తకణ్ఠం వ్యసనాతిభారా చ్చ
క్రన్ద విగ్నా కురరీవ భూయః॥ ౬౮.

తథేతి॥ తస్యాస్సీతాయా వాక్యం ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య- రామా నుజే లక్ష్మణే దృష్టిపథం వ్యతీతే అతిక్రాన్తే సతి- సా సీతా వ్య సనాతిభారాద్దుఃఖాతిరేకాత్- ముక్తకణ్ఠం యథాతథా వాక్ప్ర త్యక్షః॥ విగ్నా భీతా కురరీ ఉత్క్రోశపక్షిణీవ కురరా శబ్దాయితశ్చక్రన్ద॥ భూయో భూయిష్ఠం చక్రన్ద॥ ౬౮.

నృత్తం మయూరాః కుసుమాని వృక్షా దర్భానుపా
త్తాన్ విజహుర్హరిణ్యః । తస్యాః ప్రపన్నే సమదుఃఖభా
వమత్యన్తమాసీద్రుదితం వనేపి॥ ౬౯.

నృత్తమితి॥ మయూరాః నృత్తం విజహుః- హరిణ్యః ఉపాత్తాన్ దర్భాన్ విజహుః- ఇత్థం తస్యాస్సీతాయాః సమదుఃఖభావం స మదుఃఖత్వమ్- ప్రపన్నే ప్రాప్తే వనేపి అత్యన్తం రుదితమాసీత్ తథా మయూరాదయః రోదీదిత్యర్థః॥ ౬౯

తామభ్యగచ్ఛద్రుదితానుసారీ కవిః కుశేధ్మాహరణా

యయాతేః। నహుషదధ్వాణ్ణజదస్య మేధః శ్లోకస్య యా
త్యదృశయస్య శోకః॥ ౭౦.

తామితి- మకేశ్యాపారణా యయాతేః కవిర్మాన్త్రికః- దశరథాన
సారికర్ణ తాం సీతాపుత్య్గశ్య అథ్యగమత్- వయాపుత్రా
శాపాహ- నిహతేతి నిహతేన వ్యాధేన విద్ధస్యాణ్ణజస్య క్రౌఞ్చ
స్యదర్శనేన మేధః ఉత్పన్నో యస్య శోకః శ్లోకత్వ మాపద్యత-
శ్లోకరూపేణా వాదవతత్ప్రథమః- సచశ్లోకః వద్యతే- మానిషాదప్రవ
తిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః। యత్క్రౌఞ్చమిథునాదేకమ
వధీః కామమోహితమితి॥ తిరశ్చాతుపి మమ్మనసేతా. కిమునా
న్యేషామితి భావః॥ ౭౧.

తమశ్రునేత్రావరణం ప్రకృత్య వ్యసీతాదిలాపాత్య
రథావతస్థే తత్పృష్టుం నిర్గోపాదలిఙ్గదర్శి శాఖ్యాన్
గుజ్ఞతానుపముత్యదాత॥ ౭౨.

తమితి- సీతాందిలాపాద్రథాత్ తే నేత్రావరణంప్రకృష్టిత్రియుక్త
కమప్రిత్రియవ్యకంమూనిం తతస్సే- దోపాదలిఙ్గదర్శి కర్తుం
హ్మాదర్శయునిప్త స్సీసీతా యమ్ముపాత్రావికంతస్యాప్రిత్తి హాము
భూతాం శాఖ్యాన్ దత్తవాన్ ఇతివత్య్యమాణప్రకారేణోవాద
శాఖ్యాన్- సాఖ్యాన్ మాధ్యాం శ్రుతిర్వశ్యవిశాతః॥ ౭౩.

జానకీం విష్ణుష్టాం ప్రతిధానతస్త్యాం మిథ్యాపవాదత్రు
ధితేనభర్త్రా। తస్మాద్యగ్నిస్తాం విషయాన్తరస్థం ప్రాప్తాసి
వైదేహి పితుర్నికేతన్॥ ౭౪.

జానకీతి- త్వాం మిథ్యాపవాదేన క్షుభితేన భర్త్రా విసృష్టాం
త్యక్తాం ప్రతిధానతః సమాధిత్యత్వా- హే వైదేహి విష
యాన్తరస్థం దేశాన్తరస్థం పితుర్జనకస్యైవ నికేతంగృహం ప్రా
ప్తాసి- తత్త్వావ్యగ్నిస్తాః మాశోచీః- వ్యాధేర్నుత్- సమాగ్న్య
గ్నిత్యాదాగమశ్రుతిరేవ॥ భర్త్రాపేక్షితానాం పితృగృహావాసా
పనయొదిరతమితి భావః॥ ౭౫.

ఇతి శ్రీ... రఘువంశే మహాకావ్యే ... సర్గః॥

[illegible]

త్వాం ప్రత్యకస్మాత్కలుషప్రవృత్తావస్త్యేవ మన్యుర్భ
రతాగ్రజే మే॥ ౭౩.

ఉత్ఖాతేతి ॥ ఉత్ఖాతలోకత్రయకణ్టకేఽపి సర్వలోకోపకారి
ణ్యపీత్యర్థః- సత్యప్రతిజ్ఞే సత్యసన్ధేఽపి అవికత్థనే అశ్లాఘన
ఽపి త్వాం ప్రత్యకస్మాదకారణే కలుషప్రవృత్తౌ గర్హితాచా
రే భరతాగ్రజే మమ మన్యుః కోపోఽస్త్యేవ- సర్వగుణాచ్ఛాదకో
ఽయం దోష ఇత్యర్థః - పితానయయాభోఽయం రామోపా
లభ్యః॥ ౭౩.

తవోరుకీర్తిః శ్వశురస్సఖా మే సతాం భవోచ్ఛేదక
రః పితా తే। ధురి స్థితా త్వం పతిదేవతానాం కిం తన్న
యేనాసి మమానుకమ్ప్యా॥ ౭౪.

తవేతి ॥ ఉరుకీర్తిస్తవ శ్వశురో దశరథో మే సఖా, తే పితా జన
కః సతాం విదుషాం భవోచ్ఛేదకరః జ్ఞానోపదేశాదినా సంసా
రదుఃఖధ్వంసకారీ- త్వం పతిదేవతానాం పతివ్రతానాం ధు
ర్యగ్రే స్థితా, యేన నిమిత్తేన మమ అనుకమ్ప్యా అనుగ్రాహ్యా
నాసి తత్కిం న కిఞ్చిదిత్యర్థః॥ ౭౪.

తపస్విసంసర్గవినీతసత్త్వే తపోవనే వీతభయా వసా
స్మిన్। ఇతో భవిష్యత్యనఘప్రసూతేరపత్యసంస్కా
రమయో విధిస్తే॥ ౭౫.

తపస్వీతి॥ తపస్విసంసర్గవినీతసత్త్వే శాన్తజన్తుకేఽస్మిన్ తపోవ
నే వీతభయా నిర్భీకా వస। ఇతోఽత్ర స్థితాయాః అనఘప్రసూతేః
సుఖప్రసూతేస్తే అపత్యసంస్కారమయో జాతకర్మాదిరూ
పో విధిరనుష్ఠానం భవిష్యతి॥ ౭౫.

అశూన్యతీరాం మునిసంనివేశైస్తమోపహన్త్రీం
తమసాం విగాహ్య। తత్సైకతోత్సఙ్గబలిక్రియాభిః స
మ్పత్స్యతే తే మనసః ప్రసాదః॥ ౭౬.

అశూన్యేతి ॥ సన్నివిశన్త్యేష్వితి సన్నివేశా ఉటజాః - అధికర
ణే ఘఞ్ - మునీనాం సన్నివేశైరుటజైరశూన్యతీరాం పూ
ర్ణతీరాం తమసః శోకస్య పాపస్య వా అపహన్త్రీం॥ తమస్తు
శోకాపనోదకం కరోతీత్యమరః॥ తమసాం నదీం విగాహ్యత

త్రస్నాత్వా। బలిక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా. తస్యాః సైకతోత్సఙ్గేషు బలిక్రియాభిరిష్టదేవతాపూజాభిః తేమనసః ప్రసాదః సమ్పత్స్యతే భవిష్యతి॥ ౭౬.

పుష్పంఫలంచార్తవమాహరన్త్యో బీజంచబాలేయ
మకృష్టరోహి । వినోదయిష్యన్తి నవాభిషఙ్గ ముదార
వాచో మునికన్యకాస్త్వామ్॥ ౭౭.

పుష్పమితి- ఋతురస్య ప్రాప్త ఆర్తవం తత్కాలప్రాప్తం పుష్పం ఫలంచ అకృష్టరోహి అకృష్టపచ్యమిత్యర్థః- బలయే హితం బాలేయం పూజాయోగ్యమ్- ఛదిరుపధిబలేర్ఢఞితి ఢఞ్ ప్రత్యయః। బీజం నీవారాదిధాన్యంచ ఆహరన్త్యః ఉదారవాచః ప్రియంవదా మునికన్యకాః నవాభిషఙ్గాం నూతనదుఃఖాం త్వాం వినోదయిష్యన్తి॥ ౭౭.

పయోఘటైరాశ్రమబాలవృక్షాన్ సంవర్ధయన్తీ
స్వబలానురూపైః । అసంశయంప్రాక్తనయోపపత్తేః
స్తనంధయప్రీతిమవాప్స్యసిత్వమ్॥ ౭౮.

పయఇతి- స్వబలానురూపైః స్వశక్త్యనుసారిభిః పయఃపూర్ణఘటైః - ఘటైరితిదర్శనాత్- ఆశ్రమబాలవృక్షాన్ సంవర్ధయన్తీ త్వం తనయోపపత్తేః ప్రాక్ పూర్వమ్ అసంశయం యథాతథా స్తనంధయప్రీతిం స్తనంధయః శిశుః- నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటోరితి ఖశ్ ప్రత్యయః- అరుర్ద్విషదితి ముమాగమః॥ తస్మిన్ యా ప్రీతిస్తామవాప్స్యసి - తేనపరం సుఖం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥ ౭౮

అనుగ్రహప్రత్యభినన్దినీం తాం వాల్మీకిరాదాయ దయార్ద్ర
చేతాః । సాయంమృగాధ్యాసితవేదిపార్శ్వం స్వ
మాశ్రమంశాన్తమృగం నినాయ॥ ౭౯.

అనుగ్రహేతి- దయార్ద్రచేతా వాల్మీకిః అనుగ్రహం ప్రత్యభినన్దతీతి తథోక్తాం తాం సీతామాదాయ సాయం మృగైరధ్యాసితవేదిపార్శ్వమ్ అధిష్ఠితవేదిపార్శ్వం శాన్తమృగం స్వమాశ్రమం నినాయ॥ ౭౯.

తామర్పయామాస చ శోకదీనాం తదాగమప్రీతిషు

తాపసీభిః। నిర్విష్టసారాం పితృభిర్హిమాంశోరన్త్యాం క
లాం దర్శ ఇవౌషధీషు॥ ౮౦.

తా ఇతి- శోకదీనాం తాం సీతాం తస్యాస్సీతాయా ఆగమేన ప్రీతిర్యాసాం తాస్తుతాపసీషు- పితృభిరగ్నిష్వాత్తాదిభిర్నిర్విష్టసారాం భుక్తసారాం హిమాంశోరన్త్యామవశిష్టాం కలాం దర్శో యథా తాస్వోషధీష్వివ తా మర్పయామాస, అత్ర పరాశరః॥ పిబన్తి విమలం సోమం శిష్టా తస్యతు యా కలా। సుధామృతమయీం పుణ్యాం తామిన్దోః పితరో మునే ఇతి॥ వ్యాసశ్చ అమాయాం తు సదా సోమ ఓషధీః ప్రతిపద్యత ఇతి॥ ౮౦.

తామిఙ్గుదీస్నేహకృతప్రదీపమాస్తీర్ణమేధ్యాజినత
ల్పమన్తః। తస్యై సపర్యానుపదం దినాన్తే నివాసహేతో
రుటజం వితేనుః॥ ౮౧.

తా ఇతి- తాస్తాపస్యః తస్యై సీతాయై సపర్యానుపదం పూజానన్తరమ్. దినాన్తే సాయంకాలే. నివాసస్య వాసస్య హేతో ర్నివాసార్థమిత్యర్థః- షష్ఠీ హేతుప్రయోగే ఇతి షష్ఠీ॥ ఇఙ్గుదీ తాపసతరురిత్యమరః॥ ఇఙ్గుదీస్నేహేన కృతః ప్రదీపమ్ ఆస్తీర్ణం మేధ్యం శుద్ధం అజినమేవ తల్పం శయ్యా యస్మిన్ త ముటజం పర్ణశాలాం వితేను ర్వ్యధుః॥ ౮౧.

తత్రాభిషేకప్రయతా వసన్తీ ప్రయుక్తపూజా వి
ధినాతిథిభ్యః। వన్యేన సా వల్కలినీ శరీరం పత్యుః ప్ర
జాసన్తతయే బభార॥ ౮౨.

తత్రేతి॥ తత్ర కుటీరే అభిషేకేన స్నానేన ప్రయతా నియతా వసన్తీ విధినా శాస్త్రేణ అతిథిభ్యః- ప్రయుక్తపూజా కృతసంస్కారా వల్కలినీ సా సీతా పత్యుః ప్రజాసన్తతయే సన్తానావిచ్ఛేదాయ వన్యేన కన్దమూలఫలాదినా శరీరం బభార పుపోష॥ ౮౨.

అపి ప్రభుస్సానుశయోऽధునా స్యాత్కిముత్సుకశ్శక్ర
జితోऽపి హన్తా। శశంస సీతాపరిదేవనాన్తమనుష్ఠితం శా
సనమగ్రజాయ॥ ౮౩.

అపీతి॥ ప్రభుః రాజా అధునా సానుశయః సానుతాపస్స్యా

శ్రావ్యమితి భావః ఉద్ధృతః- శ్రుతిలోపిరూపా లక్ష్మణోఽపి సీతా
గురోర్నిదేశాన్తం సీతా విలాపాన్తం అనుష్ఠితం కార్యమగ్రజాయ
శశంస॥ ౮౩.

బభూవ రామస్సహసా సబాష్పస్తుషారవర్షీవ స-
హస్యచన్ద్రః । కౌలీనభీతేన గృహాన్నిరస్తా న తేన వైదే-
హసుతా మనస్తః॥ ౮౪.

బభూవేతి- సహసా సబాష్పో రామస్తుషారవర్షీ సహస్యచ-
న్ద్రః ఇవ బభూవ- అత్యన్తపాతస్తుషారవర్షీ భా పౌషచన్ద్ర-
వదిత్యర్థః- పౌషే తైషసహస్యౌ ద్వావిత్యమరః॥ యుక్తం
చైతదిత్యాహ- కౌలీనాత్ లోకాపవాదాద్భీతేన తేన రామేణ గృ-
హాన్నిరస్తాపి వైదేహసుతా సీతా మనస్తో మనసస్సకాశాత్ న నిర-
స్తా॥ పఞ్చమ్యాస్తసిల్॥ ౮౪

నిగృహ్య శోకం స్వయమేవ ధీమాన్ వర్ణాశ్రమావేక్షణ-
జాగరూకః । స భ్రాతృసాధారణభోగమృద్ధం రాజ్యం
రజోరిక్తమనాః శశాస॥ ౮౫.

నిగృహ్యేతి॥ ధీమాన్ వర్ణానామాశ్రమాణాం చావేక్షణే అను-
సంధానే జాగరూకోఽప్రమత్తః- జాగరూక ఇత్యూకప్రత్య-
యః- రజోరిక్తమనాః; రజోగుణశూన్యచిత్తస్సన్ రామః స్వయ-
మేవ శోకం నిగృహ్య నిరుధ్య భ్రాతృభిస్సాధారణభోగం శరీర-
స్థితిమాత్రే ఉపయుక్తం ఋద్ధం రాజ్యం శశాస॥ ౮౫.

తామేవ భార్యాం పరివాదభీతేః సాధ్వీమపి త్యక్తవ-
తో నృపస్య । వక్షస్యసంఘట్టసుఖం వసన్తీ రేమే సప-
త్నీరహితేవ లక్ష్మీః॥ ౮౬.

తామితి॥ పరివాదభీరోర్విగర్హాభీరోరత ఏవ ఏకభార్యావ్రతి-
తాం సీతాం త్యక్తవతో నృపస్య రామస్య- వక్షసి అసంఘట్టసు-
ఖం వసన్తీ లక్ష్మీః సపత్నీరహితేవ రేమే- అన్యస్త్రీప్రసఙ్గర-
హితా బభూవేతి భావః॥ ౮౬.

సీతాం హిత్వా దశముఖరిపుర్నోపయేమే యదన్యాం
తస్యా ఏవ ప్రతికృతిసఖో యత్క్రతూనాజహార।
వృత్తాన్తేన శ్రవణవిషయప్రాపిణా తేన భర్తుస్సా దుర్వారం

తంకథమపి పరిత్యాగదుఃఖంవిషేహే॥ ౮౭.

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాసకృతౌ సీతా
పరిత్యాగోనామ చతుర్దశస్సర్గః॥

సీతామితి॥ దశముఖరిపుః రామః సీతాం హిత్వా త్యక్త్వా అన్యాం స్త్రియం నోపయేమే నపరిణీతవానితియత్ ॥ ఉపాద్యమ స్వకరణ ఇత్యాత్మనేపదమ్॥ కిఞ్చ తస్యాస్సీతాయా ఏవ ప్రతికృతేః ప్రతిమాయాః హిరణ్మయ్యాస్సఖా ప్రతికృతిసఖస్సన్ క్రతూనాజహార ఆహృతవానితియత్ - తేన శ్రవణ విషయప్రాపిణా శ్రోత్రగామినా భర్తుః వృత్తాన్తేన వార్తయా హేతునా - సీతా దుర్వారం దుర్నిరోధమ్ - పరిత్యాగేన దుఃఖం కథమపి - విషేహే సోఢవతీ । ౮౭.

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం చతుర్దశస్సర్గః॥

రఘువంశః

పఞ్చదశస్సర్గః

కృతసీతాపరిత్యాగస్స రత్నాకరమేఖలామ్ ।
బుభుజే పృథివీపాలః పృథివీమేవ కేవలామ్ ॥ ౧.

కృతేతి - కృతసీతాపరిత్యాగః పృథివీపాలో రామః - రత్నాకరమేఖలాం రత్నాకరమేఖలా యస్యాస్తాం సాగరావరామిత్యర్థః - కేవలామేకాం పృథివీమేవ బుభుజే భుక్తవాన్ - న తు ద్వితీయామిత్యర్థః సా హి రత్నాకరమేఖలా - పృథివ్యాః సీతాసమాధిర్వ్యజ్యతే తా మనపేక్ష్య ... ప్రాయః ॥ ౧.

లవణేన విలుప్తేజ్యాస్తామిస్రేణ తమభ్యయుః ।
మునయో యమునాభాజః శరణ్యం శరణార్థినః ॥ ౨.

లవణేతి - లవణేన నామ్నా తామిస్రేణ రాక్షసేన విలుప్తేజ్యా విలుప్తయాగక్రియాః అతఏవ శరణార్థినో రక్షకార్థినో యమునాభాజో యమునాతీరవాసినో మునయః శరణ్యం రక్షణసమర్థం తం రామం రక్షితారమభ్యయుః ప్రాప్తాః - యాతేర్లఙ్ ॥ ౨.

అవేక్ష్య రామం తే తస్మిన్న ప్రజహ్రుః స్వతేజసా ।
త్రాణాభావే హి శాపాస్త్రాః కుర్వన్తి తపసో వ్యయమ్ ॥ ౩.

అవేక్ష్యేతి - తే మునయో రామమవేక్ష్య రక్షితారమితి శేషః । తస్మిన్ లవణే స్వతేజసా శాపరూపేణ న ప్రజహ్రుః - తథాహి - త్రాణాభావే త్రాణం రక్షణం తస్యాభావే శాపా ఏవ అస్త్రం యేషాం తే శాపాస్త్రాః తపసో వ్యయం కుర్వన్తి । శాపదానాత్ తపఃక్షయ ఇతి ప్రసిద్ధిః ॥ ౩.

ప్రతిశుశ్రావ కాకుత్స్థస్తేభ్యో విఘ్నప్రతిక్రియామ్ ।
ధర్మసంరక్షణార్థైవ ప్రవృత్తిర్భువి శార్ఙ్గిణః ॥ ౪.

ప్రతీతి - కాకుత్స్థో రామః - తేభ్యో మునిభ్యః - విఘ్నప్రతిక్రియాం లవణవధరూపామిత్యర్థః ప్రతిశుశ్రావ ప్రతిజజ్ఞే - తథాహి శార్ఙ్గిణో విష్ణోః ప్రవృత్తిః రామరూపేణ అవతరణం

[illegible]

[illegible] ౮.

[illegible]

[illegible] ॥ ౯.

[illegible] ॥ ౧౦.

[illegible] ॥ ౧౦.

[illegible] ౧౧

[illegible] ॥ ౧౧.

[illegible] ౧౨.

[illegible] ॥ ౧౨.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౩.

[illegible] ॥ ౧౩.

సంసార [illegible] ।
[illegible] ॥ ౧౪.

సంసారేతి - [illegible] ॥ ౧౪

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౧౫.

[illegible] ॥ ౧౫.

ధూమ [illegible] ।
[illegible] ॥ ౧౬.

ధూమేతి - [illegible] ౧౬.

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౨.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౩.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౪.

[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౫.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౬.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౭.

[illegible]

[illegible] ఉత్తమాం [illegible] ॥

[illegible] మధురాం [illegible] ॥ ౨౮.

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ౨౯.

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ౩౦.

[illegible]

[illegible] । రామం
సీతా [illegible] ॥ ౩౮.

[illegible] రామం [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౪౦.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౪౧.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౪౨.

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౪౩.

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] ॥ ౨౪.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

అత్ర [illegible] ॥
[illegible] ॥ ౨౫.

అత్ర [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౬.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౭.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ౨౮.

[illegible] ఇక్ష్వాకు [illegible] రామః [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] సురదుర్వార్థనమ్॥ ౪౯.

[illegible] వృత్త [illegible] ర్వానం సురదుర్వార్థ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౦.

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౧.

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౨

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౩.

[illegible]

[illegible]।
[illegible]॥౫౪.

[illegible]॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]।
[illegible]॥౫౫.

[illegible]॥ [illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]।
[illegible]॥౫౬.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]।
[illegible]॥౫౭.

[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]।
[illegible]॥౫౮.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible].

[illegible]

మహః - ఉపలక్షితక్రమయోగ్యాదినా సంస్కృతమ్ - ఉపలక్ష్య తత్రైకం వర్ణితవాదిత్వప్రతిపాదన ఇత్యుక్తవర్ణ్య - రామాయణ సంగీతం రామాయణకావ్యం పూర్వోక్తకావ్యం వ్యాఖ్యానమగధి గాన్యమ్ - తత్ రామాయణమితి - ఇత్యుత్తరే గమకః - గాయ కేఽపీతి.

వృత్తం రామస్య వాల్మీకేః కృతింతౌ కిన్నరస్వనౌ।కిం
తద్యేన మనో హర్తుమలం స్యాతాం న శృణ్వతామ్॥ ౬౪.

వృత్తమితి॥ రామస్య వృత్తం వర్ణ్యమితి శేషః - వాల్మీకేః కృతిం కావ్యం గేయమితి శేషః - తౌ కుశలవౌ కిన్నరస్వనౌ కిన్నర కణ్ఠౌ గాయకావితి శేషః - అతఏవ తత్కిమ్ - యేన నిమిత్తేన తౌ శృణ్వతాం మనో హర్తుమలం శక్తౌ న స్యాతాం - సర్వం రమణీయమిత్యర్థః.

రూపే గీతే చ మాధుర్యం తయోస్తజ్జ్ఞైర్నివేదితమ్। దద
ర్శ సానుజో రామః శుశ్రావ చ కుతూహలీ॥ ౬౫.

రూప ఇతి॥ తజ్జ్ఞైః రూపజ్ఞైః గీతజ్ఞైశ్చ తయోః కుశ లవయోః రూపే ఆకారే గీతే చ మాధుర్యం రామణీయకం - రా మః కుతూహలీ సానుజః సన్ - యథాసంఖ్యం - దదర్శ శుశ్రావ చ.

తద్గీతశ్రవణైకాగ్రా సంసదశ్రుముఖీ బభౌ। హిమ
నిష్యన్దినీ ప్రాతర్నిర్వాతేవ వనస్థలీ॥ ౬౬.

తదితి॥ తయోర్గీతశ్రవణే ఏకాగ్రా అనన్యవృత్తిః - అశ్రుముఖీ - ఆనందబాష్పావిలముఖీ - సంసత్ సభా - హిమనిష్యన్దినీ - ని ర్వాతా వాతరహితా వనస్థలీవ బభౌ - ఆనన్దబాష్పసదృశ్యత్వాత్ హిమ వర్షోపమా.

వయోవేషవిసంవాది రామస్య చ తయోస్తదా। జన
తా ప్రేక్ష్య సాదృశ్యం నాక్షికమ్పం వ్యతిష్ఠత॥ ౬౭.

వయ ఇతి॥ తదా జనానాం సమూహో జనతా - రామస్య తయోః కుశలవయోశ్చ వయోవేషాభ్యాం విసంవాది విలక్షణం తథాపి మూర్త్యా ప్రవృత్తం సాదృశ్యం ప్రేక్ష్య - నాక్షికమ్పం యథా తథా

శ్రీరామచంద్రం యథా తథా వ్యతిష్ఠత అతిష్ఠత్ పరమక్రోధాత్
స్వస్థానాత్ స్వపదం విస్తరయాదని మహదహ్రీతిష్ఠత్యర్థః.

ఉభయోర్యుక్తతథా లోకేః ప్రవిభక్తయోస్త్రిలోకయోః। స్వ
తతః ప్రీతి దానేషు పతత్స్వహృతయా యథా॥ ౯॥

ఉభయోరితి॥ లోకే జనః ఉభయోః కుమారయోః ప్రవిభక్త
స్వభక్తస్య తథానవధిసిద్ధయోర విస్మితవాన్. యథా స్వతతః
ప్రీతిదానేషు పతత్స్వహృతయా సైన్యేహృత్య విస్మితః.

కేయూరనూపుర నేతా రాజ్ఞస్వ చేయం ద్యుతిః కవే.। ఇతి
రాజ్ఞా స్వయం స్పృష్టా ఆపాదితకరం తదా॥ ౧౦.

కంఠ ఇతి। కేయూరనూపురనేతా వాయతి ప్రాగ్వత్ యోదయేర్మా
నుతాం యథావరోధ నేతా ఉక్తః నుత్సాః ప్రోక్తా స్వశ్చా
యాంతికర్త చే న్నుతః॥ ఇయం కే స్వకవేః ద్యుతిరితి రాజ్ఞా స్వ
యం స్పృష్టా ఆకుశలపా వార్త్తికం కరం తదా. ఉక్త
మస్మా దితి నేతా రాజ్ఞం చేత్యర్థః.

అథ సావరజో రామః ప్రాతః శయనపేయుషా। ఆ
శీర్వాదస్య సూరేణ హర్షితానాం ప్రియం వదన్॥ ౧౧

అథేతి॥ అథ సావరజో రామః ప్రాతః శయనాత్ సముత్థా
నాత్ ప్రాప్తస్య రేణుకాత్మన ఆశీర్వాదానాం కృత్యానాం అత్యా
ధరం స్వామిత్వేనస్వీకారః. రాజ్ఞః సైన్యా ప్రాతరాగమనస్య
సమయే అప్యహాన్.

తదా నాథ్యాయ రామస్య మిథిలేయాఽనుగ్రహం।
తతః శ్రావణికేశ్వరసీతాయాః ప్రియం కన్యకాం॥ ౧౨.

తదేతి॥ తదా నాథ్యాయ రామస్య శ్రావణికః దయాళుః ప్రి
యాజనమతికః - సాధ్వయాదుః శ్రావణిక స్వయంగుః॥ తదా
నాథాయ మిథిలేయా శ్రావణికా నాన్వజా గాఢమపా
నాధ్యాయ సీతాయా స్వయం గృహం ప్రీతాం సమక్షే య
యాచే.

శ్రావణ్యా స్తనమండనస్యాప్తా మేదినీ సతి। సా
రాజ్ఞా దృష్టా ప్రాసాదమా దేశాత్ స్నిగ్ధమైత్రీణా॥

తాతేతి॥ తాతాత కేస్నుపసీతా నాఽస్మాకం సమతమ అ
ఙ్గ స్వమీపే సమత- అన్వయమిత్యాదినాన్వయాభావః శర
స్థిత్యతిత్వాత్పరూపాన్నాచ్ఛృత్యాః - జాతవేదసి వహ్నౌ
విశుద్ధాం నాస్మాకమవిశ్వాసశత్యర్థః- కింతు రతస్సో రావణస్య
దౌరాత్మ్యాద్దుష్టచిత్తత్వాదత్రత్యాః ప్రజాః తాం సీతాం న శ్రద్ద
ధుః నవిశశ్వసుః.

సా స్వచారిత్రముద్దిశ్య ప్రత్యాయయితుమైథిలీ। త
తః పుత్రవతీమేనాం ప్రతిపత్స్యే త్వరాజ్ఞయా॥ ౨౨.

సేతి॥ సామైథిలీ స్వచారిత్రముద్దిశ్య ప్రజాః ప్రత్యాయయితు
విశ్వాసయితుం విశ్వాసస్య బుద్ధిరూపత్వాల్లౌకికమిరబోధనమ
తిలౌకికమ్యాదకోనాస్తి - తతోఽనన్తరం పుత్రవతీమేనాం త్వ
దాజ్ఞయా ప్రతిపత్స్యే స్వీకరిష్యే.

ఇతి ప్రతిశ్రుతే రాజ్ఞా జానకీమాశ్రయస్తునిః। ఆసై్య
రానాయయామాస న్యసిద్ధ్యం నియమైరవ॥ ౨౩.

ఇతీతి॥ ఇతి రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతే సతి మునిర్వాల్మీకిరాశ్రయాత్
జానకీం ఆనైః ప్రయుక్తైః స్వసిద్ధ్యం సాపథసిద్ధ్యం నియ
మైస్తపోభిరానాయయామాస.

అన్వేద్యుర్యథకాలే స్వన్ని పాత్య పురాతనః। తవి
మాహ్వాయయామాస ప్రస్తుతప్రతివత్తయే॥ ౨౪.

అన్వేద్యురితి॥ అథ కాలే న్వాదాయాఽన్వేద్యురన్యస్మిన్నహని
ప్రస్తుత ప్రతిపత్తయే ప్రకృతార్యానుసంధానాయ పు
రాతనః పురాణ సన్నిపాత్య మిళయిత్వా- కవిం వాల్మీకి మా
హ్వాయయామాస

స్వరసంస్కారవత్యైత పుత్రాభ్యాం సహ సీతయా।
ఋతేవోదర్చిషం సూర్యం రామం మునిరుపస్థితః।

స్వరేతి॥ స్వరగతితాళాదిః సంస్కారః శబ్దశుద్ధిః తద్వత్యా
ఋతానారిత్యా ఉదర్చిషం సూర్యమిత పుత్రాభ్యాం ముతల
మీకయా సీతయాఽకరణేన ఉదర్చిషం రామం మునిర్వాల్మీకి రు
పస్థితః ఉపతస్థే.

కాషాయపరివీతేన స్వపదార్పితచక్షుషా। అన్వమీ
యత శుద్ధేతి శాన్తేన వపుషైవ సా॥ ౭౬.

కాషాయేతి॥ కషాయేణ రక్తం వస్త్రం కాషాయం- తేన రక్తం రాగాదిత్యణ్ప్రత్యయః- తేన పరివీతేన సంవృతేన- స్వపదార్పితచక్షుషా శాన్తేన ప్రసన్నేన వపుషైవ సా సీతా శుద్ధా సాధ్వీత్యన్వమీయత అనుమితా.

జనాస్తదాలోకపథాత్ప్రతిసంహృతచక్షుషః। తస్థు
స్తేఽవాఙ్ముఖాస్సర్వే ఫలితా ఇవ శాలయః॥ ౭౭.

జనా ఇతి॥ తస్యాస్సీతాయాః కర్మణః ఆలోకపథాత్ దర్శనపథాత్ ప్రతిసంహృతచక్షుషః నివర్తితదృష్టయః- సర్వే జనాః ఫలితాశ్శాలయ ఇవ అవాఙ్ముఖా నమ్రాః తస్థుః.

తాం దృష్టివిషయే భర్తుర్మునిరాస్థితవిష్టరః। కురు ని
స్సంశయం వత్సే స్వవృత్తే లోకమిత్యశాత్॥ ౭౮.

తామితి॥ ఆస్థితవిష్టరోఽధిష్ఠితాసనో మునిః- హే వత్సే భర్తు ర్దృష్టివిషయే సమక్షం స్వవృత్తే స్వచారిత్రవిషయే లోకం నిస్సంశయం కుర్విత్తి- తాం సీతాం- అశాత్ శాస్తిస్మ.

అథ వాల్మీకిశిష్యేణ పుణ్యమావర్జితం పయః। ఆచ
మ్యోదీరయామాస సీతా సత్యాం సరస్వతీమ్॥ ౭౯.

అథేతి॥ అథ వాల్మీకిశిష్యేణావర్జితం పుణ్యం పయః ఆచమ్య సీతా సత్యాం యథార్థాం సరస్వతీం వాచ ముదీరయామాస ఉచ్చారయామాస.

వాఙ్మనఃకర్మభిః పత్యౌ వ్యభిచారో యథా న మే। త
థా విశ్వమ్భరే దేవి మామన్తర్ధాతుమర్హసి॥ ౮౦.

వాఙ్మనసేతి॥ వాఙ్మనఃకర్మభిః పత్యౌ విషయే మే వ్యభిచారః స్ఖాలిత్యం యథా నాస్తి- తథా హే విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వమ్భరా భూమిః- సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః- హే విశ్వమ్భరే దేవి మామ న్తర్ధాతుం అన్తర్ధాపయితుమర్హసి.

ఏవముక్తే తయా సాధ్వ్యా రన్ధ్రాత్సద్యోభవాద్భువః।

శాతహ్రదమివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డలముద్యయౌ॥ ౮౧

ఏవమితి ॥ సాధ్వ్యా పతివ్రతయా తయా సీతయా ఏవముక్తే సతి సద్యో భూవిదారణాద్రన్ధ్రాచ్ఛాతహ్రదం వైద్యుతం జ్యోతిరివ ప్రభామణ్డలముద్యయౌ

తత్ర నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసననిషేదుషీ। సముద్రర
శనా సాక్షాత్ప్రాదురాసీద్వసున్ధరా॥ ౮౨.

తేతి॥ తత్ర ప్రభామణ్డలే- నాగఫణోత్క్షిప్తసింహాసనే నిషేదుషీ ఆసీనా- సముద్రరశనా సా ప్రసన్నదృష్ట్వా - వసూని ధారయతీతి వసున్ధరా భూమిః- సాక్షాత్ప్రత్యక్షా - ప్రాదురాసీత్.

సా సీతామఙ్కమారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షణామ్।
మా మేతి వ్యాహరత్యేవ తస్మిన్పాతాలమభ్యగాత్॥ ౮౩.

సేతి॥ వసున్ధరా భర్తరి ప్రణిహితేక్షణాం దత్తదృష్టిం సీతామఙ్కమారోప్య తస్మిన్ భర్తరి రామే మా మేతి మా హరేతి వ్యాహరత్యేవ - వ్యాహారమనాదృత్యైవేత్యర్థః - ఏవ పాతాలమభ్యగాత్.

ధరాయాం తస్య సంరమ్భం సీతాప్రత్యర్పణైషిణః।
గురుర్విధిబలాపేక్షీ శమయామాస ధన్వినః॥ ౮౪.

ధరాయామితి॥ సీతాయాః ప్రత్యర్పణమిచ్ఛతీతి తథోక్తస్య ధన్వినః ఆత్తధనుష్కస్య రామస్య ధరాయాం విషయే సంరమ్భం విధిబలాపేక్షీ దైవశక్తిదర్శీ గురుర్వసిష్ఠః శమయామాస. అవశ్యంభావిత్వాదితి భావః.

ఋషీన్విసృజ్య యజ్ఞాన్తే సుహృదశ్చ పురస్కృ
తాన్। రామస్సీతాగతం స్నేహం నిదధే తదపత్య
యోః॥ ౮౫.

ఋషీనితి॥ రామో యజ్ఞాన్తే పురస్కృతాన్ పూజితాన్ ఋషీన్ సుహృదశ్చ విసృజ్య సీతాగతం స్నేహం తదపత్యయోః కుశలవయోః నిదధే.

యుధాజితశ్చ సన్దేశాత్స దేశం సిన్ధునామకమ్।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

రామవత్యః కర్ణాలోకం ప్రతిపన్నా నాంథ్వర్యాణాం నాంజన
నీనాంవ్యమాత్యానాం తేషాం దాయాదానాం తవరాణాం జరిణా,
ప్రార్థాని వినయః దత్తః.

ఉపేక్ష్య మునివేషేణ రాజ్ఞః ప్రోవాచ రాఘవమ్। తథా

స్వాభావినా వత్స నానాయత్వం స్వశేషతః॥ ౯౧.

ఉపేక్ష్యేతి। అథ రాజ్ఞాం తనేమునివేషప్రాణా ఉపేక్ష్య రాఘ
వం ప్రోవాచ - తమితరవాస్యే శాస్త్రినివాదినా సంభాషణా
నానానాయః వర్ణ్యతే తవాస్య ధంగంకు ర్యాదితస్థః - తం
త్వత్

త్రైశక్తిం పర్వ్యయన్యశాస్త్ర సాయనః। అత

శ్వ్యయనం శాస్త్రస్య నామర్శ్యరమ్పితః॥ ౯౨.

తక్షేతి॥ తః ప్రశాంతక్తిప్రతిపన్నాయస్యసాయనామాంయ
త్వశాస్త్ర ప్రసాద సిద్ధస్యమావన్నస్ పరమోష్ఠినా బ్రహ్మ
ణః సాధనా సవనశాస్త్రస్యనాస్య నర్థ్యా

వశాస్త్రేతి మున్నా న్యశః తయంయంలక్ష్మణార్థినపి।

త్రిశాస్త్రాయ్యనాన్యత్త్రామ నంతవర్ణనార్థినః॥ ౯౩.

వశాస్త్రేతి॥ శాస్త్రశః సాధితయ నామలక్ష్మణార్థదాశ్వనితూర్వ్వ
స్థాన్యత్రంజానన్యవిరామ సందర్భనార్థమానార్యనసోమనే
శ్యసామ్యతన్యనతయా। సాంసాధన యేమః సమయం సంబధా
నంతుధనర నిత్తత.

సాధ్యాత్తత మూర్తిరం వేదాశ్యాసే నమోయుగవన్।

జయాసాంవత వ్రాతః ప్రతిద్యాంఘూర్వ్యజన్యనః॥ ౯౪

తద్వతి॥ యోగవన్ యోగధర్మ్మవేది లక్ష్మణ స్వరయూర్తిరం గ
శ్యవేదాశ్యాసేనశూర్వ్యజన్మమా వ్రాతః ప్రతిద్యాం ఉపత్తశాం
తశాస్త్రం రాగత.

తత్త్వాన్వర్షరమణ్యాగిరా తద్వ్యవస్థిత స్థితః। రామ

తృప్తిరంతస్థార్ధం సన్నిధ్యాపాదః॥ ౯౫.

తత్త్వేతి॥ రమణ్యాంధర్మస్య ర్యాగః - సంత్యాగశ్చన్యత్వత్తిష
స్తమమనాధాత్మంశతాంతజాన్ - అత్మరమణ్యాగతత్త్వనంతు

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

నా తీర రామోఽరమయాయ నాతుసుగతా వాంఛగరయాశ్రితిత
వశీతః- శ్వద్గాధరో మాతిధ్రావశీతిప్యధరో మాతిగ్యతః.

యస్యాం పరితారకల్పాభూత్ప్యప్యద్యగ్రహజ్ఞానామ్।
అతస్త్రాత్ప్రయాతిర్ధం రావణం భువనత్రయమ్॥ ౧౦౦.

యస్యేతి॥ యస్య శ్రాత్రౌ ఏకదయోర్వాంఛితం శాంతమ్మూర్గళాః శ్రీ
గరద్దర్భిప్రిగోపితారః సత్కల్పాభూత్ అతస్త్రాత్ప్రయా
రావణం స్థితం గత్వా భువనత్రయే.

పంచధర్మ్యేషు కామం చ పతిపత్న్యార్థమూర్తిషు।
దశయాంగతో రామానస్సర్వం గమయిష్యతి॥ ౧౦౧.

పంచేతి॥ ధర్మార్థకామేషు మానవాయువధ్యాం విష్ణుస్కంధాదిమూర్తిషు
త్వత్ప్రమూర్తిషు పత్న్యు ప్రవేశభూత దారాణాం ప్రదేశభూతా
దేశభూయం గతా మే హి రాశ్రేషాం సూచిన గురాణాం వృ
గ్రాస్త్రరంబ్యర్ధ పరిశ్రీకుశల్యయి.

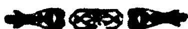
నిర్వృత్తే చంద్రశేఖరయుతశ్చక్షుఃరాత్యం గురాణాం
పుష్పశ్రీర్వప్రశసుమసశ్రీగ్యలోకపతిప్రాక్॥
ఙ్గ్రాధం ఉపనతనయం వాలయోపా వయిరాణ్య
తిప్రత్యంధద్యయమవగరావఘిన పౌత్ర్యరచ॥ ౧౦౨.

నిర్వృత్తేతి॥ పుష్పశ్రీ సా పుష్పరేవ గురాణాం దశముఖాక
శ్యక వచ రాత్యంతప్యర్దృదృ పిష్పాత్య లభ్యాసాధం పరిత
ఉం ఉపనతనయం మానూమంగళంచ ఇమ్యధయం తిప్రత్యంధ
ద్యయమవ దఘిగిరా ప్రిహాటి సుర్తగా హిమవతిత శ్రా
రుంబాద్య పద్యలోక ప్రతిష్ఠం పద్యలోకాశ్రయ భూతాం
వృతసుం మూర్ధ్నిం అపతత్.

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే
త్కైరావణవధోనామ ద్వాదశస్సర్గః॥

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరి విర
చితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవనీ సమాఖ్యా
యాం ద్వాదశస్సర్గః.

షోడశస్సర్గః.

అథేతరే సప్త రఘుప్రవీరా జ్యేష్ఠం పురోజన్మ
తయా గుణైశ్చ । చక్రుః కుశం రత్నవిశేషభాజం సౌ
భ్రాత్రమేషాం హి కులానుసారి ॥ ౧.

అథేతి - అథ రామనిర్యాణానన్తరం - ఇతరే లవాదయః సప్త సప్తసంఖ్యాకాః - రఘుప్రవీరా రాఘవశ్రేష్ఠాః - అత్ర షష్ఠీసమాసో నాస్తి - న నిర్ధారణ ఇతి నిషేధాత్ - పురః పూర్వం జన్మ ఉత్పత్తిర్యస్య స పురోజన్మా - తస్య భావః పురోజన్మతా - తయా - గుణైర్జ్ఞానదాక్షిణ్యాదిభిశ్చ - జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠం - అతిశస్తమిత్యర్థః - కుశం రత్నవిశేషభాజం - ఉత్కృష్టవస్తుభాగినం - చక్రుః ॥ ౧.

తే సేతువార్తాగజబన్ధముఖ్యైరభ్యుచ్ఛ్రితాః కర్మ
భిరప్యవన్ధ్యైః । అన్యోన్యదేశప్రవిభాగసీమాం వే
లాం సముద్రా ఇవ న వ్యతీయుః ॥ ౨.

త ఇతి - సేతుర్జలబన్ధః - వార్తా కృషిగోరక్షణాదిః - వార్తా కృష్యాదివ్యవసాయయోరితి విశ్వః ॥ గజబన్ధ ఆకరేభ్యో గజగ్రహణం - సేతుముఖ్యం ప్రధానం యేషాం తైరవన్ధ్యైస్సఫలైః కర్మభిః ఉచ్ఛ్రితా అపి - సమృద్ధా అపీత్యర్థః - తే కుశాదయః ప్రతివిభక్తా ఇతి ప్రతిరాజానివ సీమా అన్యోన్యదేశప్రవిభాగసీమా తాం వేలాం సముద్రా ఇవ న వ్యతీయుః నాతిచక్రముః - అత్ర కామన్దకః ॥ కృషిర్వణిక్పథో దుర్గః సేతుః కుఞ్జరబన్ధనమ్ - ఖన్యాకరధనాదానం శూన్యానాం చ నివేశనమ్ - అష్టవర్గమిమం సాధుస్స్వయం వర్ధయేదితి ॥ ౨.

చతుర్భుజాంశప్రభవస్స తేషాం దానప్రవృత్తే
రనుపారతానామ్ । సురద్విపానామివ సామయోని
ర్భిన్నోఽష్టధా విప్రససార వంశః ॥ ౩.

చతుర్భుజేతి - చత్వారో భుజా యస్య స చతుర్భుజః తస్యాంశాః రామాదయః తే ప్రభవః కారణం యస్య స తథోక్తః - వా

సంతానగోప్తుమనస్య ॥ దానం గజముఖత్యాగ ఇతి బోధ్యః॥ ప్రవృత్తి
రాద్యపారః ప్రస్తావస్య తస్య దానప్రవృత్తేః అనుపారతానాం
అనివృత్తానాం తేషాం కుశాదీనాం వంశః సామయోనిః సామవేద
ప్రభవః తథా దానప్రవృత్తేః అనుపారతానాం సురద్విపానాం దిగ్గ
జానాం వంశ ఇవ అష్టధా విన్యస్య విప్రపపారవిస్తారః అ
భూత్. సామయోనిరిత్యత్ర పాలకాప్యః- సూర్యస్యాండకపాలే ద్వే స
మాదాయ ప్రజాపతిః। హస్తాభ్యాం పరిగృహ్యాథ సప్త సామాన్యగా
యత। గాయతో బ్రహ్మణస్తస్మాత్సముత్పేతుర్మతంగజా ఇతి॥

అథార్ధరాత్రే స్తిమితప్రదీపే శయ్యాగృహే సు
ప్తజనే ప్రబుద్ధః। కుశః ప్రవాసస్థకలత్రవేషామదృ
ష్టపూర్వాం వనితామపశ్యత్॥ ౪.

అథేతి- అర్ధం రాత్రేః అర్ధరాత్రః- అర్ధం నపుంసకమితి స
మాసః॥ అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేరిత్య
చ్ప్రత్యయః॥ రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతి పుల్లింగత్వం తస్మిన్నర్ధరాత్రే
స్తిమితప్రదీపే నిశ్చలదీపే సుప్తజనే నిద్రితజనే శయ్యా
గృహే ప్రబుద్ధః జాగరూకః- కుశః ప్రవాసస్థకల
త్రవేషాం ప్రోషితభర్తృకావేషాం అదృష్టపూర్వాం అదృష్ట
పూర్వాం వనితాం కామినీం అపశ్యత్ దదర్శ॥ ౪.

సా సాధుసాధారణపార్థివర్ద్ధేః స్థిత్వా పురస్తా
త్పురుహూతభాసః। జేతుః పరేషాం జయశబ్దపూ
ర్వం తస్యాఞ్జలిం బన్ధుమతో బబన్ధ॥ ౫.

సేతి- సా వనితా- సాధుసాధారణపార్థివర్ద్ధేః సజ్జనసాధార
ణరాజ్యశ్రియః- పురుహూతభాసః ఇన్ద్రతేజసః- పరేషాం
శత్రూణాం జేతుః బన్ధుమతః బన్ధుసహితస్య తస్య కుశస్య- పు
రస్తాత్ పురోభాగే- స్థిత్వా జయశబ్దః పూర్వం యథా తథా
అఞ్జలిం బబన్ధ యోజయామాస- ౫.

అథానపోఢార్గళమప్యగారం ఛాయామివాద
ర్శతలం ప్రవిష్టామ్। సవిస్మయో దాశరథేస్తనూజః
ప్రోవాచ పూర్వార్ధవిసృష్టతల్పః॥ ౬.

అథేతి- అథానన్తరం సవిస్మయః ఆశ్చర్యసహితః- పూర్వార్ధ

ర్తేన శరీరేణ లోకాన్తరగమనోత్సృష్టకల్పః త్యక్తశరయ్వాః దాశరథే
రామస్య తనూజః కుశః - అవస్థాన్తరమ్ అవస్థాపితవిశ్వ
ష్యమ్- తద్విశ్వస్యోద్ధరణసమర్థ్యమకరః॥ అగారం గృహం అ
తర్పితం ఛాయామివ ప్రవిష్టాం తాం వనితాం ప్రత్యువాచ ఉ
వాచ॥౬.

లబ్ధాన్తరా సావరణేఽపి గేహే యోగప్రభావో
న చ దృశ్యతే తే । బిభర్షి చాకారమనిర్వృతానాం
మృణాలినీ హైమమివోపరాగమ్॥౭.

లబ్ధేతి - సావరణేఽపి ఆవరణసహితేఽపి గేహే గృహే లబ్ధాన్త
రా లబ్ధావకాశాసీతి శేషః - యోగప్రభావః యోగసా
మర్థ్యం తే న దృశ్యతే న లక్ష్యతే - కథం మృణాలినీ హైమం
హిమకృతమ్ ఉపరాగమ్ ఉపద్రవమివ అనిర్వృతాకారమ్-
అనిర్వృతానాం దుఃఖితానామాకారం బిభర్షి చ- నహి యో
గినాం దుఃఖమస్తీతి భావః॥౭.

కా త్వం శుభే కస్య పరిగ్రహో వా కిం వా మదభ్యాగమ
కారణం తే। ఆచక్ష్వ మత్వా వశినాం రఘూణాం
మనః పరస్త్రీవిముఖప్రవృత్తి॥౮.

కాత్వమితి - కిం చ హే శుభే త్వం కా కస్య పరిగ్రహః- తే మద
భ్యాగమకారణం వా కిం- వశినాం జితేన్ద్రియాణాం రఘూణాం
మనః- పరస్త్రీవిషయే విముఖప్రవృత్తి ఇత్యభిప్రాయః యథా
తథాభూతం మత్వా ఆచక్ష్వ కథయ॥౮-

తమబ్రవీత్సా గురుణానవద్యా యా నీతపౌరా
స్వపదోన్ముఖేన। తస్యాః పురః సంప్రతి వీతనాథాం
జానీహి రాజన్నధిదేవతాం మామ్॥౯.

తమితి - సా వనితా తం కుశమ్ అబ్రవీత్ - అనవద్యా
అదోషయా పూః స్వపదోన్ముఖేన విష్ణుపదాభిముఖేన గురు
ణా త్వత్పిత్రా నీతపౌరా నీతాః ప్రాపితాః పౌరాః పురజనా
యస్యాస్సా- హే రాజన్ సంప్రతి వీతనాథాం అనాథాం
తస్యాః పురః అయోధ్యాయాః అధిదేవతాం మాం జానీ
హి- విద్ధి॥౯.

వస్వౌకసారామభిభూయసాహం సౌరాజ్యబ
ద్ధోత్సవయావిభూత్యా। సమగ్రశక్తౌత్వయిసూ
ర్యవంశ్యేసతిప్రపన్నాకరుణామవస్థామ్॥ ౧౦.

వస్వ్వేతి. సా అహం ॥ సౌరాజ్యేన రాజన్వత్త్వయా బద్ధో
త్సవయా విభూత్యా ఐశ్వర్యేణ- వస్వౌకసారాం అ
లకాపురీమ్- వస్వౌకసారాలకానన్వ్యద్వసూనాంపుర్యాం స్త్రి
యామితియాదవః॥ అథవా శైలశిఖరవర్తిని శక్రనగరీ- వస్వౌ
కసారా శక్రస్యేతి విశ్వః- తామభిభూయ సూర్య
వంశ్యే త్వయి సమగ్రశక్తౌ సతి కరుణాం దీనామవస్థాందశాం
ప్రపన్నా ప్రాప్తా॥ ౧౦.

విశీర్ణతల్పాట్టశతోనివేశః పర్యస్తసాలః ప్రభు
ణా వినామే। విడంబయత్యస్తనిమగ్నసూర్యం ది
నాన్తముగ్రానిలభిన్నమేఘమ్॥ ౧౧.

విశీర్ణేతి- విశీర్ణాతల్పాట్టశతః- తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి
త్యమరః- అట్టంభద్రేదముచ్ఛ్రాయ క్షౌమోఽస్త్రియాం ఇతి-
విశ్వప్రకాశః॥ విశీర్ణాని విశకలాని తల్పాని అట్టానాంశతాని
యస్యసః తథోక్తః- అథవా- విశీర్ణతల్పేతి పాఠః- అట్టః క్షౌమః
స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః॥ ఈషద్విశకలాస్తాకల్పాః-
విశీర్ణ తల్పాని- అట్టశతాని యస్యసతథోక్తః- పర్యస్తసాలః-
ధ్వస్తప్రాకారః- ప్రాకారో వరణస్సాలఇత్యమరః॥ ప్రభు
ణా స్వామినా వినాభూతః- మేనివేశః- నివేశనం- అస్తనిమగ్న
సూర్యం అస్తాద్రి తిరోహితార్కమ్- ఉగ్రానిలభిన్న మేఘం ది
నాన్తం సాయంకాలమ్- విడంబయతి అనుకరోతి॥ ౧౧.

నిశాసుభాస్వత్కలనూపురాణాం యస్సంచరో
భూదభిసారికాణామ్। నదన్ముఖోల్కావిచితామిషా
భిస్సవాహ్యతే రాజపథశ్శివాభిః॥ ౧౨.

నిశాస్వితి। నిశాసు రాత్రిషు- భాస్వన్తి కలాని అవ్యక్తమధురాణి
నూపురాణి యాసాం తాసామ్- అభిసారికాణాం- కాన్తార్థిని
తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా- ఇత్యమరః. యో రాజ
పథః - సంచరత్యనేన సంచరః. సంచారభూమిః - సాధన

అభూత్ - గోచరత్వాదిత్యాహ శ్రుత్యయా ఙ్మాసపాఠః - నదన్తి
ముఖాః - నదత్సు ముఖేషు యాః ఉల్కాః తాభిః విచితామిషాభిః -
అన్విష్టమాంసాభిః - శివాభిః క్రోష్టుభిః - వాహ్యతే గమ్యతే - స
ఞ్చారసాధ్యతావాధాకురత్రిత్వ్యవదశః. ౧౨.

ఆస్ఫాలితం యత్ప్రమదాకరాగ్రైర్మృదఙ్గధీర
ధ్వనిమన్వగచ్ఛత్। వన్యైరిదానీం మహిషైస్తద
మ్భః శృఙ్గాహతం క్రోశతి దీర్ఘికాణామ్॥ ౧౩.

ఆస్ఫాలితమితి - యదమ్భః ప్రమదాకరాగ్రైః ఆస్ఫాలితం తాడి
తం సత్ జలక్రీడాస్వితి శేషః - మృదఙ్గధీరధ్వనిం మృదఙ్గానాం ము
రజానాం ధీరధ్వనిం గమ్భీరనాదమ్ - అన్వగచ్ఛత్ - అన్వకరోత్ -
తద్దీర్ఘికాణామమ్భః ఇదానీం వన్యైర్మహిషైః - కర్తృభిః -
శృఙ్గైరాహతం సత్ క్రోశతి ధ్వనతి - న తు మృదఙ్గధ్వ
నిమనుకరోతీత్యర్థః - ౧౩.

వృక్షేశయా యష్టినివాసభఙ్గాన్మృదఙ్గశబ్దా
పగమాదలాస్యాః - ప్రాప్తా దవోల్కాహతశేషబర్హాః
క్రీడామయూరా వనబర్హిణత్వమ్॥ ౧౪.

వృక్షేతి - యష్టిరేవ నివాసః స్థానం తస్య భఙ్గాత్ - వృక్షే శేరత ఇ
తి వృక్షేశయాః - అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః - శయవాసవా
సిష్వకాలాదిత్యలుక్ - మృదఙ్గశబ్దానామపగమదభావాత్ - అ
లాస్యా నృత్తహీనాః - దవః - వనవహ్నిః - దవో వనహుతాశన ఇ
త్యమరః - తస్య ఉల్కాభిః స్ఫులిఙ్గైః హతశేషాః శేషబర్హాణి
పిఞ్ఛాని యేషాం తే క్రీడామయూరాః వనబర్హిణత్వం వనమ
యూరత్వం ప్రాప్తాః - ౧౪.

సోపానమార్గేషు చ యేషు రామా నిక్షిప్తవత్య
శ్చరణాన్సరాగాన్। సద్యోహతన్యఙ్కుభిరస్రదిగ్ధం
వ్యాఘ్రైః పదం తేషు నిధీయతేఽద్య॥ ౧౫.

సోపానేతి - యేషు సోపానమార్గేషు రామాః స్త్రియః సరా
గాన్ లాక్షారాగసహితాన్ చరణాన్ నిక్షిప్తవత్యః - తేషు మా
ర్గేషు అద్య సద్యోహతన్యఙ్కుభిః మారితమృగైః వ్యాఘ్రైః అ
స్రదిగ్ధం రుధిరలిప్తం పదం నిధీయతే స్థాప్యతే॥ ౧౫.

చిత్రద్విపాః పద్మవనావతీర్ణాః కరేణుభిర్ద
త్తమృణాలభఙ్గాః । నఖాఙ్కుశాఘాతవిభిన్నకు
మ్భాస్సంరబ్ధసింహప్రహృతం వహన్తి ॥ ౧౬

చిత్రేతి- పద్మవనం అవతీర్ణాః ప్రవిష్టాః- తథా ప్రతిలిఖితా ఇత్యర్థః- కరేణుభిః కరిణీభిః- కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే ఇత్యమరః- దత్తమృణాలభఙ్గాః చిత్రద్విపా ఆలేఖ్యమాతఙ్గా నఖా అఙ్కుశాస్తైః ఆఘాతైర్విభిన్నకుమ్భాస్సన్తః సంరబ్ధసింహప్రహృతం కుపితసింహప్రహారం వహన్తి దధతి- ౧౬.

స్తమ్భేషు యోషిత్ప్రతియాతనానాముత్క్రాన్త
వర్ణక్రమధూసరాణామ్ । స్తనోత్తరీయాణి భవ
న్తి సఙ్గాన్నిర్మోకపట్టాః ఫణిభిర్విముక్తాః ॥ ౧౭

స్తమ్భేష్వితి- ఉత్క్రాన్తవర్ణక్రమాః విశీర్ణవర్ణవిన్యాసా ధూసరాశ్చ యాస్తాసాం స్తమ్భేషు యోషిత్ప్రతియాతనానాం స్త్రీప్రతికృతీనాం దారుమయీనాం ఫణిభిస్సర్పైః విముక్తాస్త్యక్తా నిర్మోకాః కఞ్చుకా ఏవ పట్టాః- సమౌ కఞ్చుకనిర్మోకావిత్యమరః ॥ సఙ్గాత్ సమ్పర్కాత్- స్తనోత్తరీయాణి భవన్తి-

కాలాన్తరశ్యామసుధేషు నక్తమితస్తతో రూఢతృ
ణాఙ్కురేషు । త ఏవ ముక్తాగుణశుద్ధయోపి హర్మ్యేషు
మూర్ఛన్తి న చన్ద్రపాదాః ॥ ౧౮.

కాలేతి- కాలాన్తరేణ- కాలభేదేన శ్యామసుధేషు మలిన చూర్ణేషు- ఇతస్తతో రూఢతృణాఙ్కురేషు- హర్మ్యేషు ముక్తాగుణానాం శుద్ధిరివ శుద్ధిస్స్వచ్ఛత్వం యేషాం తాదృశాః- పూర్వం యే మూర్ఛన్తి త ఏవ చన్ద్రపాదాశ్చన్ద్రకిరణాః- పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశా ఇత్యమరః- న మూర్ఛన్తి- న ప్రతిఫలన్తీత్యర్థః- ౧౮-

ఆవర్జ్య శాఖాస్సదయం చ యాసాం పుష్పాణ్యు
పాత్తాని విలాసినీభిః । వన్యైః పులిన్దైరివ వానరైస్తాః
క్లిశ్యన్త ఉద్యానలతా మదీయాః ॥ ౧౯.

ఆవర్జ్యేతి కించ విలాసినీభిః- కాన్తాభిః । సదయం యథా తథా శాఖాశాఖాసదయాన్ అవనమ్య- ఆనమయ్య- యాసాం లతా

నాం పుష్పాణి ఉపాత్తాని గృహీతాని తా మదీయా ఉద్యానలతాః వన్యైః పులిన్దైః మ్లేచ్ఛవిశేషైః ఇవ వానరైః క్లిశ్యన్తే - క్లిశ్నాతేః కర్మణి లట్ - భేదాః కిరాతశబరపులిన్దా మ్లేచ్ఛజాతయ ఇత్యమరః - ౧౯-

రాత్రావనావిష్కృతదీపభాసః కాన్తాముఖశ్రీ
వియుతా దివాపి । తిరస్క్రియన్తే క్రిమితన్తుజాలై ర్వి
చ్ఛిన్నధూమప్రసరా గవాక్షాః ॥ ౨౦.

రాత్రావితి - రాత్రౌ అనావిష్కృతదీపభాసః. దీపప్రభాశూన్యా ఇత్యర్థః - దివాపి దివసేఽపి - కాన్తాముఖానాం శ్రియా కాన్త్యా వియుతా రహితాః - విచ్ఛిన్నః నష్టః ధూమప్రసరః యేషాం తే గవాక్షాః క్రిమితన్తుజాలైః లూతాతన్తువితానైః తిరస్క్రియన్తే ఛాద్యన్తే - ౨౦.

బలిక్రియావర్జితసైకతాని స్నానీయసంసర్గ
మనాప్నువన్తి । ఉపాన్తవానీరగృహాణి దృష్ట్వా
శూన్యాని దూయే సరయూజలాని ॥ ౨౧.

బలిక్రియేతి - బలిః పూజోపహారయో రిత్యమరః - బలిక్రియావర్జితాని సైకతాని యేషాం తాని - స్నానీయాని స్నానసాధనాని - కృత్యల్యుటో బహులమితి కరణే ల్యుట్ ప్రత్యయః - స్నానీయసంసర్గమనాప్నువన్తి - సరయూజలాని - శూన్యాని రిక్తాని - ఉపాన్తేషు వానీరగృహాణి చ - దృష్ట్వా దూయే పరితప్యే - ౨౧.

తదర్హసీమాం వసతిం విసృజ్య మామభ్యుపేతుం
కులరాజధానీమ్ । హిత్వా తనుం కారణమానుషీం
తాం యథా గురుస్తే పరమాత్మమూర్తిమ్ ॥ ౨౨.

తదితి - తత్ తస్మాత్ ఇమాం వసతిం విసృజ్య కులరాజధానీం మామభ్యుపేతుం - అభ్యుపైతుం అధిష్ఠాతుమర్హసి - తే గురుః పితా కారణమానుషీం తాం తనుం హిత్వా - పరమాత్మమూర్తిం విష్ణుమూర్తిమివ

తథేతి తస్యాః ప్రణయం ప్రతీతః ప్రత్యగ్రహీ
త్ప్రాగ్రహరో రఘూణామ్ । పూరప్యభివ్యక్తముఖ

ప్రసాదా శరీరబన్ధేన తిరోబభూవ ॥ ౨౩.

తథేతి - రఘూణాం ప్రాగ్రహరః శ్రేష్ఠః కుశః - తస్యాః పురః ప్రణయం యాచ్ఞాం - తథేతి ప్రతీతః ప్రహృష్టస్సన్ - ప్రత్యగ్రహీత్ - స్వీకృతవాన్ - పూః పురాధిదేవతాపి - అభివ్యక్తముఖప్రసాదా ఇష్టలాభాదితిభావః - శరీరబన్ధేన శరీరయోగేనతిరోబభూవ - అన్తర్దధ ఇత్యర్థః - ౨౩.

తదద్భుతం సంసది రాత్రివృత్తం ప్రాతర్ద్విజే
భ్యో నృపతిశ్శశంస। శ్రుత్వా త ఏనం కులరాజధా
న్యాస్సాక్షాత్పతిత్వే వృతమభ్యనన్దన్ ॥ ౨౪.

తదితి - నృపతిః కుశః - తదద్భుతం రాత్రివృత్తం వృత్తాన్తం ప్రాతః ప్రాతః కాలే సంసది సభాయాం ద్విజేభ్యశ్శశంస - అకథయత్ - తే ద్విజాః శ్రుత్వా ఏనం కుశం కులరాజధాన్యాస్సాక్షాత్స్వయమేవ పతిత్వే విషయే వృతం అభ్యనన్దన్ - పతిత్వే నవృతోసీతి అభ్యనన్దయన్ - ఆశీర్భిరతోషయన్ - అత్ర గార్గ్యః - దృష్ట్వాస్వప్నం శోభనం నైవ సుప్యాత్ పశ్చాద్దృష్టో యస్య పాకం విధత్తే - శంసేదిష్టం తత్ర సాధుద్విజేభ్యస్తే చాశీర్భిః ప్రీణయేయుర్నరేన్ద్రమ్ - ఇదమపి స్వప్నస్య ఫలమితి భావః ॥ ౨౪-

కుశావతీం శ్రోత్రియసాత్స కృత్వా యాత్రాను
కూలేహని సావరోధః। అనుద్రుతో వాయురివాభ్ర
బృన్దైస్సైన్యైరయోధ్యాభిముఖః ప్రతస్థే ॥ ౨౫-

కుశావతీమితి - సకుశః కుశావతీం శ్రోత్రియేభ్యశ్ఛాన్దసేభ్యోధీనాం శ్రోత్రియసాత్ - తదధీన ఇతి సాతిప్రత్యయః - శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోధీత ఇతి నిపాతః - శ్రోత్రియచ్ఛాన్దసౌ సమౌ ఇత్యమరః ॥ కృత్వా యాత్రానుకూలే అహని సావరోధః సాన్తఃపురస్సన్ వాయుః అభ్రబృన్దైరివ సైన్యైస్సేనాభిః అనుద్రుతస్సన్ అయోధ్యాభిముఖస్సన్ ప్రతస్థే ప్రస్థితః - ౨౫-

సా కేతుమాలోపవనా బృహద్భిర్విహారశైలా
నుగతేవ నాగైః। సేనారథోదారగృహా ప్రయాణే
తస్యాభవజ్జఙ్గమరాజధానీ ॥ ౨౬.

నేతి- తేషాం రాజ్ఞాం మౌలిషు ఉత్తమాంగేషు ధృతా యస్యాస్సా బృహద్భిర్మ
హద్భిర్మార్గైర్దక్షిణాదిభిరలంకృతైః క్రీడావద్భిర్గజైరవత్సైరా
రథాదిభిరుదారశృంగారయుక్తాయాస్సేనాయా దక్షిణస్య ప్రయాణ
యాత్రాయాం దక్షిణరాజధానీం సంచారనగరీ మయోధ్యాం- ౨౬-

తేనాతపత్రామలమండలేన ప్రస్థాపితః పూర్వని
వాసభూమిం- బభౌ బలౌఘశ్శశినోద్ధతేన వేలాము
దన్వానివ నీయమానః॥ ౨౭-

తేనేతి- ఆతపత్రమేవ అమలం మండలం యస్య తేన- తేన శశి
న- పూర్వనివాసభూమిం అగ్రనివాసభూమిం ప్రతి ప్రస్థాపితః
బలౌఘస్సేనా సమూహః ఆతపత్రవదమల మండలేన - ఉద్ధతే
న ఉదయం గతేన శశినా చన్ద్రేణ వేలాం నీయమానః ప్రాప్య
మాణః- ఉదకమస్మిన్నస్తీత్యుదన్వాన్- ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపా
తనాత్సాధుః- స ఇవ బభౌ ప్రకాశయామాస॥ ౨౭

తస్య ప్రయాతస్య వరూథినీనాం పీడామపర్యా
ప్తవతీవ సోఢుమ్। వసుంధరా విష్ణుపదం ద్వితీయమ
ధ్యారురోహేవ రజశ్ఛలేన॥ ౨౮.

తస్యేతి - ప్రయాతస్య ప్రస్థితస్య తస్య కుకుత్స్యస్య- వరూథినీనాం సే
నానాం- కర్త్రీణాం- కర్తృకర్మణోః కృతి ఇతి కర్మణి షష్ఠీ- పీడాం
దుఃఖం సోఢుమపర్యాప్తవతీవ అశక్తేవ - వసుంధరా రజశ్ఛలేన
ద్వితీయం విష్ణుపదమాకాశం అధ్యారురోహేవత్యుత్ప్రేక్షా॥

ఉద్యచ్ఛమానా గమనాయ పశ్చాత్ పురో నివేశే
పథి చ వ్రజన్తీ। సా యత్ర సేనా దదృశే నృపస్య తత్రై
వ సామగ్ర్యమతిం చకార॥ ౨౯.

ఉదితి- పశ్చాత్ పశ్చాద్భాగే- గమనాయ ప్రయాణాయ- పు
రో నివేశే నిమిత్తే నివేష్టుమపేక్షయా- ఉద్యచ్ఛమానా- యమ
ఉపయమ ఇత్యకర్మకాదాత్మనేపదం నిమ్నత్వమ్-
పథి చ వ్రజన్తీ సా సేనా యత్ర యస్మాత్ పురః మధ్యే దదృశే
తత్రైవ సామగ్ర్యమతిం కృత్స్నాబుద్ధిం చ చకార- అ
పరిమితత్వాత్సైన్యస్యేతి భావః- ౨౯.

ధూర్భ్యాం సహానాం మదవారి సేకైః ఖురాగ్రమార్గా

ధృతరత్నమాలాం। రేణుః [illegible] ॥ ౩౦.

[illegible] రేణుః - [illegible] రత్నమాలాం [illegible] రేణుః [illegible] రేణుర్వ్యమ్ ఇత్యాదయ। [illegible] ॥ ౩౦.

మూర్ధ్ని కిరీటకటకాన్ కరయోర్వైడూర్యమనోజ్ఞం [illegible] ॥ ౩౧

మూర్ధ్నీతి - వైడూర్యేషు [illegible] కటకాన్ కరయో [illegible] ॥ మూర్ధ్ని కిరీటం [illegible] అత ఏవ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ౩౧.

[illegible] ॥ ౩౨.

[illegible] - ధారాణాం [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ౩౩.

[illegible]

ము॥- పాదరాణి మ[illegible]కః॥ అథాతరత్యాపదః॥ ౩౩.

త్వత్పూర్వజానాం కపిలేన రోషాద్భస్మీకృతానామపి తత్పితౄణామ్। సురాలయప్రాప్తినిమిత్తమంభ
స్త్రైస్రోతసం నౌ లలితం వవన్దే॥ ౩౪.

త్వదితి- సగరః కపిలేన మునినా రోషాత్ కోపాత్ - భస్మీకృతాః పితృపితామహాః యేషాం తేషాం త్వత్పూర్వజానాం వృద్ధానాం సాగరాణాం సురాలయస్య స్వర్గస్య ప్రాప్తినిమిత్తం నాక ప్రగతిభిః- లలితం సుందరం- త్రిస్రోతసామిదం త్రైస్రోతసం గాంగం అంభః జలం వవన్దే॥ ౩౪.

ఇత్యధ్వనశ్చైత్రరథాధిరత్నైర్యాలం సమాసాద్య కుశః సరయ్వాః। వేదిప్రతిష్ఠాన్వితతాధ్వరాణాం యూపానపశ్యచ్ఛతశో రఘూణామ్॥ ౩౫.

ఇతీతి- ఇత్థం చైత్రరథాద్యైః అధ్వనః మార్గస్య అన్తే అవసానే- కుశః సరయ్వాః నద్యాః- కూలం సమాసాద్య ప్రాప్య- వితతాధ్వరాణాం విస్తృతయజ్ఞానాం- రఘూణాం పదిః॥ వేదిః ప్రతిష్ఠా మిరిత్యమరః॥ ప్రతిష్ఠా అన్వయం యేషాం తాన్ యూపాన్- శతశః అపశ్యత్ ॥ ౩౫.

అథాయమాలోకయ కుంకుమద్రుమాణాం స్పృష్ట్వా చ శాఖాస్సరయూతరఙ్గాః। తం స్నానసైన్యం కులరాజధాన్యాం ప్రత్యుద్గమాయేవ ... వాన్తి వాయుః॥ ౩౬.

అథాయమితి - కులరాజధాన్యాః అయోధ్యాయాః - ఉపశల్యస్థాయినాం కుంకుమద్రుమాణాం శాఖాః అథాయం మను ష్యాణాం - సురభిగన్ధిత్వర్థః - శాఖాః సరయూతరఙ్గాంశ్చ స్పృష్ట్వా స్నానసైన్యం తం కుశం ప్రత్యుద్గమాయ॥ ౩౬.

అథో [illegible] పురః ప్రాకార [illegible]। [illegible]
[illegible] ॥ ౩౭.

అథేతి- అథానన్తరం [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

ఇతి భావః ॥ సా రాజానాం పురజనానాం [illegible]పారతంత్ర్యం · బలస్య
త్యజతః విహ్వలధూళః - బలీ బలవాన్ కుశాః - తలాశ్వలస్తు
త్యజాయమానాని బలస్య బలాని తానిబలాని సైన్యాని తస్యాః
పురః పుర్యాః ఉపశల్యే గ్రామాంతే - గ్రామాంత ఉపశల్యం
స్యాదిత్యమరః ॥ నివేశయామాస స్థాపయామాస ॥ ౩౭.

తాం శిల్పిసంఘాః ప్రభుణా నియుక్తా స్తథాగతాం
సంభృతసాధనత్వాత్ । పురం నవీచక్రు రపాం విస
ర్గాన్మేఘా నిదాఘగ్లపితామివోర్వీమ్ ॥ ౩౮.

తామితి - ప్రభుణా కుశేన నియుక్తాః శిల్పినాం తక్షాదీనాం సం
ఘాః సంభృతసాధనత్వాత్ మిళితోపకరణత్వాత్ - తాం త
థాభూతాం శోచ్యామవస్థాం గతాం - పురమయోధ్యాం - అపాం
విసర్గాత్ మేఘా జలదా నిదాఘగ్లపితాం గ్రీష్మతప్తాం ఉర్వీ
మివ పునః నవీచక్రుః పునరుద్ధారయామాసురిత్యర్థః ॥ ౩౮.

తతస్సపర్యాం సపశూపహారాం పురః పరార్ధ్య
ప్రతిమాగృహాయాః । ఉపోషితైర్వాస్తువిధానవిద్భి
ర్నిర్వర్తయామాస రఘుప్రవీరః ॥ ౩౯.

తత ఇతి - తతః రఘుప్రవీరః కుశః - ప్రతిమా దేవతాప్రతికృత
యః - పరార్ధ్యప్రతిమాగృహాయాః ప్రశస్తదేవతాయతనా
యాః పురః అయోధ్యాయాః ఉపోషితైః ఉపవాసవద్భిః వాస్తు
విధానవిద్భిః వాస్తుపురుషవిధానజ్ఞైః ప్రయోక్తృభిః సపశూప
హారాం పశూపహారసహితాం సపర్యాం పూజాం - నిర్వర్త
యామాస కారయామాస - అత్రోపవాసాద్గృహశాంతిరుక్తా - అన్యథా
నిర్వృత్తే స్వయం కర్తుః [illegible] కారయత్యర్థాత్ ప్ర
యుక్తాన్ - భవనస్య [illegible] కర్తృప్రయోజ్యత్వేన నిర్దిష్టాన్ -
ప్రయోజకాన్ తస్య [illegible] త్వాత్ ॥ ౩౯.

తస్యాస్స రాజోపపదం నిశాంతం కామీవ కాంతా
హృదయం ప్రవిశ్య । యథార్హమన్యైరనుజీవిలోకం
సంభావయామాస యథాప్రధానమ్ ॥ ౪౦.

తస్యా ఇతి - సకుశః తస్యాః పురః సంబంధి - రాజోపపదం రా

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

కాశస్య [illegible] ముక్తిరిత్యర్థః । అథేతి - అథానన్తరం - అస్య కుశస్య - రత్నైః ముక్తామణిభిః గ్రథితాని ఉత్తరీయాణి యస్మిన్ తమ్ - ఏకాన్త మత్యన్తం - పాణ్డ్వోః పాణ్డువర్ణయోః స్తనయోః లమ్బమానా హారా యస్మిన్ తం - నిశ్వాసహార్యాణి అంశుకాని యస్మిన్ తం - ఏవం భూతం ప్రియా వేషం ఉపదేష్టుమివ ఘర్మః గ్రీష్మర్తు రాజగామ అగమత్ ॥ ౪౩.

అగస్త్యచిహ్నాదయనాత్సమీపం దిగుత్తరా
భాస్వతి సంనివృత్తే । ఆనన్దశీతామివ బాష్పవృష్టిం
హిమస్రుతిం హైమవతీం ససర్జ ॥ ౪౪.

అగస్త్యేతి - అగస్త్యః మునిరగస్త్యః చిహ్నం యస్య తస్మాత్ అయనాత్ - భాస్వతి సూర్యే సమీపం సంనివృత్తే సతి ఉత్తరా దిక్ - ఆనన్దశీతాం సన్తోషశీతలాం బాష్పవృష్టిమివ - హైమవతీం హిమవత్ప్రభవాం హిమస్రుతిం హిమనిష్యన్దం ససర్జ సృష్టవతీ - అత్ర ప్రోషితప్రియాగమహృష్టనాయికా ధర్మో వ్యజ్యతే ॥ ౪౪.

ప్రవృద్ధతాపో దివసోతిమాత్ర మత్యర్థమేవ
క్షణదా చ తన్వీ । ఉభౌ విరోధక్రియయా విభిన్నౌ జాయా
పతీ సానుశయావివాస్తామ్ ॥ ౪౫.

ప్రవృద్ధేతి - అతిమాత్రం ప్రవృద్ధతాపః అధికతాపః దివసః వాసరః - అత్యర్థమేవ అత్యన్తం - తన్వీ కృశా క్షణదా రాత్రిశ్చేత్యర్థః - విరోధక్రియయా ప్రతికూలాచరణేన విభిన్నౌ విశ్లిష్టౌ - ఉభౌ సానుశయౌ సాను తాపౌ - జాయాపతీ దంపతీ ఇవ ఆస్తామ్ [illegible] ॥ ౪౫.

దినే దినే శైవలవన్త్యధస్తాత్సోపానపర్వాణి
విముఞ్చదమ్భః । ఉద్దణ్డపద్మం గృహదీర్ఘికాణాం నా
రీనితమ్బద్వయసం బభూవ ॥ ౪౬.

దినే దినే ఇతి - దినే దినే ప్రతిదినం శైవలవన్తి - అధస్తాత్ అధః స్థితాని సోపానపర్వాణి విముఞ్చత్ - అమ్భః

త ఉద్దణ్డపద్మమ్ ఉద్దణ్డాని ఉద్గతనాళాని పద్మాని యస్మింస్తత్ - గృహదీర్ఘికాణాం మన్దిరవాపీనామ్ - అమ్భః వారి [illegible] కతుఙ్గవేగః ప్రమాణమస్య [illegible] యుగ్మం [illegible] తయోర్యుగ్మం [illegible] ప్రమాణేద్వయం [illegible] ద్వయం [illegible] ॥ ౪౬.

నవేషు పాణ్డుష్వ నవల్లికానాం విభ్రాజమానో ద్రుమ
[illegible] ప్రత్యేకనిక్షిప్త పదస్య శబ్దం సఙ్ఖ్యామి
[illegible] మన్త్రమతఙ్గ॥ ౪౭.

నవేష్వితి - నవేషు నూతనేషు - విభ్రాజమానేన వినా సేన - ఉద్గత [illegible] గేషు - [illegible] పాణ్డుష్వ ఇవాఙ్గ [illegible] ॥ పాణ్డుష్వ నవల్లికానాం కుట్మలేషు ముకులేషు ॥ కుట్మలో ముకులోఽస్త్రీ [illegible] మిత్యమరః ॥ శబ్దం ప్రత్యేకమేకస్మిన్నిక్షిప్త [illegible] మకరన్దలోభాదిత్యర్థః - భ్రమరః షట్పదః - షట్పద భ్రమరాళయ ఇత్యమరః ॥ ఏవం కుట్మలానాం సఙ్ఖ్యాం గణనాం [illegible] - కృతవానివేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ౪౮.

స్వేదానువిద్ధార్ద్ర నఖక్షతాఙ్కే భూయిష్ఠ సం
[illegible] , [illegible] వినీతాం [illegible]
[illegible] ॥ ౪౮.

స్వేదేతి - స్వేదానువిద్ధమ్ ఆర్ద్రం నూతనం నఖక్షతమ్ అఙ్కో యస్మింస్తస్మిన్ - కామినీనాం విదిమ్బిరీనాం [illegible] - భూయిష్ఠం [illegible] - [illegible] నూతనా [illegible] ॥ ౪౮.

యత్ర [illegible] హైమ్యైః కరితాగ రసేనధా
[illegible] యస్య విద్య
[illegible] ॥ ౪౯.

యత్రేతి - [illegible] ధారాగృహేషు యత్ర [illegible] గృహేషు - [illegible] ప్రకాశైః యత్ర [illegible] - కరితాన్ [illegible] - [illegible] రసేన ఉదకేన - ధారాగ [illegible]

విశేషాః మణిమయాః సోపానాని - అధిశయ్య తేషు శయిత్వా - అతి శం శరీరశైత్యం - నిన్యుః అతివాహయామాసుః ॥ ౪౯.

స్నానార్ద్రముక్తేష్వనుధూపవాసం విన్యస్తసా
యన్తనమల్లికేషు । కామో వసన్తాత్యయమన్దవీర్యః
కేశేషు లేభే బలమఙ్గనానామ్ ॥ ౫౦.

స్నానార్ద్రేతి - వసన్తాత్యయమన్దవీర్యః వసన్తస్య అత్యయేనా
పగమేన అతిక్రమణేన మన్దవీర్యః దుర్బలః కా
మః మన్మథః - స్నానార్ద్రాశ్చ తే ముక్తాశ్చ ధూమకుచ్యాద
ర్దనముక్తాః - తేషు అనుధూపవాసం ధూపవాసానన్తరం వి
న్యస్తాః సాయన్తనమల్లికా యేషు తేషు - అఙ్గనానాం కామినీనాం
కేశేషు శరీరమేషు - బలం సామర్థ్యం - లేభే ప్రాప - రతివ
ర్ధకత్వాదితి ॥ ౫౦.

ఆపిఞ్జరా బద్ధరజఃకణత్వాన్మఞ్జర్యుదారా శుశుభేర్జు
నస్య । దగ్ధ్వాపి దేహం గిరిశేన రోషాత్ఖణ్డీకృతా
జ్యేవ మనోభవస్య ॥ ౫౧

ఆపిఞ్జరేతి - బద్ధరజఃకణత్వాత్ ఆపిఞ్జరా ఈషత్పిఙ్గలా - ఉ
దారా మహతీ - అర్జునస్య కకుభస్య మఞ్జరీ - రోషాత్
క్రోధాత్ గిరిశేన దేహం దగ్ధ్వాపి ఖణ్డీకృతా మనోభవస్య
జ్యేవ మౌర్వీవ - శుశుభే - ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ౫౧

మనోజ్ఞగన్ధం సహకారభఙ్గం పురాణశీధుం
నవపాటలం చ । సమ్బధ్నతా కామిజనేషు దోషాః స
ర్వే నిదాఘావధినా ప్రమృష్టాః ॥ ౫౨.

మనోజ్ఞేతి - మనోజ్ఞగన్ధమితి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే - సహకార
భఙ్గం చూతపల్లవఖణ్డం - పురాణం నిర్వ్యాపితం శీతలేన స్నాత
శీధుః శీధునామకమద్యవిశేషం మద్యం చ శీధుః స్యాదాసవా
రోధుర్మైరేయమ్ - ఇత్యమరః - సీధుః పక్వేక్షురసైః కృతః పక్వైరసై
రితి యాదవః - నవపాటలాయాః పుష్పం పాటలం చ సం
బధ్నతా సఙ్ఘటయతా నిదాఘావధినా గ్రీష్మకాలేన -
అతిదుస్సహతాపస్యాపి గ్రీష్మకాలస్య బహువిధోపకారిత్వాత్ - కామిజ

సే విహరామ సర్వస్వర్గోకః తాపాదయః ప్రత్యుష్టాః పరిత్య
క్తాః. ౫౨.

అథోర్మిలోలోన్మదరాజహంసే రోధోలతాపుష్ప
వహే సరయ్వాః । విహర్తుమిచ్ఛా వనితాసఖస్య
తస్యామ్భసి గ్రీష్మసుఖే బభూవ॥ ౫౩.

అథేతి. అథ అనన్తరం ఊర్మిషు లోలాః - చఞ్చలాః ఉన్మదా
రాజహంసా యస్మిన్ తస్మిన్ -రోధోలతాపుష్పవహే ... తట
లతాపుష్పవాహిని - రోధోలతానాం పుష్పాణి వహతీతి తథో
క్తస్తాదృశే - గ్రీష్మసుఖే గ్రీష్మసుఖకరే సరయ్వాః - అమ్భసి తస్య వ
నితాసఖస్య - వనితాభిస్సహితస్య - విహర్తుం క్రీడితుం ఇ
చ్ఛా బభూవ. ౫౩.

స తీరభూమౌ విహితోపకార్యామానాయిభిస్తామ
పకృష్టనక్రామ్ । విగాహితుం శ్రీమహిమానురూ
పం ప్రచక్రమే చక్రధరప్రభావః॥౫౪.

స ఇతి. చక్రధరప్రభావః విష్ణుతుల్యప్రభావః. సకుశః. తీ
రభూమౌ తటప్రాన్తే విహితాః స్థాపితాః ఉపకార్యాః పట
కుటీగృహాణి యస్యాస్తాం. - ఆనాయః - జాలమేషామస్తీత్యానా
యినః జాలికాః - జాలకారా ఇత్యర్థః - ఆనాయః పుం
సి జాలం స్యాదిత్యమరః - తైః అపకృష్టనక్రామ్ - అపనీతగ్రాహాం -
తాం సరయూం. శ్రీ మహిమానురూపం సమ్పదైశ్వర్యయోరనురూ
పం యోగ్యం యథా తథా విగాహితుం ప్రవేష్టుం ప్రచక్రమే
ఉపక్రాన్తవాన్ - అత్యన్తానురక్తః - జలక్రీడా ...
... ౫౪.

సా తీరసోపానపథావతారాదన్యోన్యకేయూ
రవిఘట్టినీభిః - సనూపురక్షోభపదాభిరాసీదుద్వి
గ్నహంసా సరిదఙ్గనాభిః॥

సేతి. సా సరిత్ - సరయూః - తీరసోపానపథేన అవతారాదవ
తరణాత్ - అన్యోన్యకేయూరవిఘట్టినీభిః సనూపురక్షోభా
భిః సనూపురక్షోభపదాభిః ... అఙ్గనాభిః - ఉద్విగ్న

[illegible]

వ్యగ్రాః సమస్త్రీణీకరయోర్ధరత్వాత్ అత్రాసంశయితః - తస్య ధుంభితత్వమిత్యర్థః - ఏతా బాలా అబలాః - కణ్ఠబద్ధాఙ్కసూత్రబద్ధ బాహుభిః - స్త్రీణాం త్రతరం మహత్రాయం - యథాతథా అత్ర తా కథం - ప్రాయివేశ్యావారస్త్రైణ్ స్త్రీసృష్టి తరన్తి - ౫౯ -

అమీ శిరీషప్రసవావతంసాః ప్రభ్రంశినో వారివిహారిణీనాం ।
పారిప్లవాః స్రోతసి నిమ్నగాయాః
శైవాలలోలాన్ ఛలయన్తి మీనాన్ ॥ ౬౦ ॥

అమీ ఇతి - వారివిహారిణీనాం అఙ్గనానాం ప్రభ్రంశినః ప్రభ్రష్టాః - నిమ్నగాయాః స్రోతసి - పారిప్లవాః చఞ్చలాః - చఞ్చలం తరళం చైవ పారిప్లవ పరిప్లవే ఇత్యమరః - అమీ శిరీషప్రసవావతంసాః కర్ణపూరాణి - శైవాలలోలాన్ శైవాలప్రియాన్ - ఇతి కేచిత్ శైవాల ఏత్యర్థః - మీనాన్ మత్స్యాన్ - ఛలయన్తి ప్రతారయన్తి - శైవాలభ్రాన్త్యా ఆకర్షయన్తి - ప్రతారణం ఇత్యర్థః ॥

ఆసాం జలాస్ఫాలనతత్పరాణాం ముక్తాఫలస్పర్ధిషు శీకరేషు ।
పయోధరోత్సర్పిషు శీర్యమాణః
సంలక్ష్యతే న చ్ఛిదురోఽపి హారః ॥ ౬౧ ॥

ఆసామితి - జలస్య ఆస్ఫాలనే తత్పరాణాం ఆసక్తానాం ఆసాం స్త్రీణాం - ముక్తాఫలస్పర్ధిషు ముక్తాఫలసదృశేషు పయోధరేషు - స్తనేషు - ఉత్సర్పిషు ఊర్ధ్వగామిషు శీకరేషు - శీర్యమాణః హారః ఛిదురోఽపి ఛిన్నోఽపి - న సంలక్ష్యతే - నిత్యాభిదుకరత్వేనత్యయః - శీకరాణాం ముక్తాఫలానాం చ సామ్య ద్యోతక ఇత్యర్థః - ౬౧ -

ఆవర్తశోభానతనాభికాన్తేర్భఙ్గో భ్రువాం
ద్వన్ద్వచరాః స్తనానామ్ । జాతాని రూపావయవోపమానా
న్యదూరవర్తీని విలాసినీనామ్ ॥ ౬౨ ॥

ఆవర్త ఇతి విలాసినీనాం విలాసశీలానాం - జాతాని కులసమ్భవాని నాభిప్రభృతీనాం - రూపావయవానాం ఉపమానాని ద్వన్ద్వచరాః తత్ర స్థితానీతి - తత్ర స్థితాన్యత్యర్థః - ౬౨ -

తీరస్థలీబర్హిభిరుత్కలాపైః ప్రస్నిగ్ధకేకైరభి

నద్వ్యయాతమ్, శ్లో కేషు తంయాభిః రక్తయాసాం
శ్రీ నను గంధాని మృదగ్గవాక్యమ్॥ ౬౩.

తీరేతి. ఉత్ఫలాస్త్రైః ఉత్స్వేదవిహారైః ప్రకృష్టా మధురా:
వా రామసౌస్త్రై. తీరస్థలీషు బహిణోభిః మయూరైః అభినన్ద్య
మానంత కృంత్రపన్న—గిరానుగంగిరా మహా—ప్రాప్రీతా: ప్ర
మ్యన్ని - వార్త్వవమ్యపర్గః తస్య నాద్యంధ్యసి వాని మ్యదగ్గ వా
క్యం శ్లో కేషు తమ్యాభిః- వ్యాహృతం- ౯౩-

సందష్ట- స్త్రీమ్యబలానితి స్పృష్టిస్తు ప్రకాశా
తతోదు ... అమీబలాహకాంతత సూత్రయాత్రా
సాకం భజస్వేరశనాశలాపా॥ ౬౪.

సంపష్టతి- సన్దష్ట స్త్రీమ బలాని శార్ప్యంస్పష్ట స్త్రీ, మ-అ
బలానానితి మ్య ప్యశనేషు- ఇష్ట ప్రకాశేవ శోభ్యమ్యయా
నక్షత్రానాన్య ... ఉమానిక ప్రాణేత్యులా: మూత్రా
మహా శక్తః అమీబలాహకాంతత సూత్రణాగాః నిర్మలా
... ఏకలాపాః ... ప్రాహ్ణా ... బహా
ఇత్యమరః. యానంభజస్వే- ప్రాత్తుమిస- ౬౫-

ఏతాః శోభ్యతి వారిధారాదామ్యత్వభిగ్రద
శేషు కీర్త్యా: క్రందారై రలక్షీ భుగ్యభ్యగా
మజాన్వాలతామాణేత్తు ౬౭-

ఏతాఇతి- ద న్యార్ణ ... ప్రవరైః ఉత్సవేనాః వారిధారా
యానిస్తాః - ఖ్యమాని ... శేషు సిక్తా:
ఏతాస్తుగ్యేః ... అలస్త్ర ... మాల్గవాః
ముఖ ... భిః ... నాలతాసుంః ... - ఏమ్మే
మహాఘ్న- భ్యగా ... ౬౮-

ఉత్పత్తేరతభ్యావ ప్రశేఖా విశిష్టా నాక్షాఖల
త్రశేత్తు: మసూక్ష్మ ఏవ ప్రమఖానన మ్యాన
నాదాలోత్తేజేషు॥ ౬౯-

ఉత్పత్తెతి - ఉత్పత్త్యా తమ్మత్తే ... యారిక్త ... మ్యాన త
ప్రతిమా ... పత్రరాజి విశేషణ - విత్రణి - మా క్త్రా
ఖల ... ... సంయాల్లా: ... అభ్యా

విహారేణ జల్పితయా అమలితః - పీతాంశ్రీ - ప్రమదాజనా
నాం వేషః నైపథ్యం - మనోజ్ఞ ఏవ ఆసీత్ - రమ్య [illegible]
రతి ప్రయుంజానాలీతి భావః - ౬౬ -

సదావిహారాదనతిర్యతేముదిలోలహారకృపాణా
శిరశ్చ్యుతశృఙ్గారలగ్నోద్ధృతపత్రమీః :శరేణుభిర్య
స్య ఇవ వ్యవేస్య॥ ౬౭ -

[illegible] - [illegible] నా: విహార మివ [illegible] విహార మిత్యుప మిత [illegible]
[illegible]: తస్యాత్ - అనతిర్య - విలోలహారకృప - అ [illegible] - శా [illegible]
కృపాణ [illegible] - శరేణుభిః [illegible] శృఙ్గార
[illegible] ఉద్ధృత [illegible] [illegible] -
[illegible] ప్రత్యయః - [illegible] - [illegible]
[illegible] - ౬౭ -

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౬౮ -
[illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible] -
[illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible] -
[illegible]
[illegible] - ౬౮ -

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౬౯ -
[illegible] - [illegible] - [illegible] -
[illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible] - [illegible]

స ?ః - కథాతు నిఘ్నన్నః గౌరవప్రయుక్తః అద్రిరాజః ?ర్ష
?ప్రేక్షణః - అతిశరామత్స్యధరం - యథాసేరరాజే - ఇతి -

తేనావరోధప్రమదాసఖేన విగాహమానేన సరిద్వరాం తామ్। ఆకాశగఙ్గారతిరప్సరోభిర్వృతో మరుత్వాననుయాతలీలః॥ ౭౦

తేనేతి - అవరోధప్రమదాసఖేన అన్తఃపురసుదతీసహచరేణ తాం సరిద్వరాం శరయూం విగాహమానేన తేన కుశేన - ఆకాశగఙ్గాయాం రతిః క్రీడా యస్య సః - అప్సరోభిః వృతః - మరుత్వాన్ ఇన్ద్రః అనుయాతలీలః అనుకృతశ్రీః - అనుకారితవిలాసః ఇత్యర్థః. ౭౦

యత్కుమ్భయోనేరధిగమ్య రామః కుశాయ రాజ్యేన సమం దదౌ నః। తదస్య జైత్రాభరణం విహర్తురజ్ఞాతపాతం సలిలే మమజ్జ॥ ౭౧

యదితి - యత్ ఆభరణం - రామః కుమ్భయోనేః అగస్త్యాత్ అధిగమ్య ప్రాప్య కుశాయ రాజ్యేన సమం సహ దదౌ దత్తవాన్ - సలిలే జలే. విహర్తుః క్రీడతః అస్య కుశస్య - జైత్రం జయశీలమ్ ఆభరణం అజ్ఞాతపాతం - మమజ్జ॥ ౭౧

స్నాత్వా యథాకామమసౌ సదారస్తీరోపకార్యాం గతమాత్ర ఏవ। దివ్యేన శూన్యం వలయేన బాహుమపోఢనేపథ్యవిధిర్దదర్శ॥ ౭౨

స్నాత్వేతి - అసౌ కుశః సదారః - యథాకామం యథేష్టం స్నాత్వా విగాహ్య - తీరోపకార్యాం గతమాత్ర ఏవ - అపోఢనేపథ్యవిధిః - అప్రాప్తప్రసాధనవిధిః - దివ్యేన వలయేన కటకేన శూన్యం రహితం బాహుం దదర్శ దృష్టవాన్ ॥ ౭౨

జయశ్రియస్సంవననం యతస్తదాముక్తపూర్వం గురుణా చ యస్మాత్। సేహేఽస్య న భ్రంశమతో న లోభాత్స తుల్యపుష్పాభరణో హి ధీరః॥ ౭౩

జయేతి - యతః తత్ ఆభరణం - జయశ్రియః సంవననం

ప్రాప్తిః సంపన్నసంతోషకరణమ్- [illegible] సంతతసమిత్యర్థః [illegible] పూర్వం పూర్వమాముక్తం పూర్వం [illegible] [illegible] ॥ ౭౩

[illegible] నారాయణస్య
[illegible] ।
[illegible] ॥ ౭౪.

[illegible] ॥ ౭౪.

[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥ ౭౫.

[illegible]

[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥ ౭౬

[illegible]

[illegible]

తద్వ్యమూర్ధ్నా మూర్ధాభిషిక్తం కుమారో బధాన ॥ ౭౦.

త్రైలోక్యేతి- అస్త్రం విద్యాత్ - అస్త్రవిద్యాత్ - త్రైలోక్యస్య తానపేక్ష్య త్రిలోకధః ॥ త్రైలోక్యమగనిగా మాత్యం తానుపక్ష్య వార్థిక్యతియూపనూపః ॥ గారుత్మతాస్త్రం మహామాభిజ్ఞ ధన్య భగః కుమారః త్రయోలోకాః త్రైలోక్యమ్- భావుకస్స్వాద్య త్యాజ్య ప్రేశాస్యక్ష్ ప్రత్యయః ॥ తస్య సాధః రాముః తస్మాత్ప్రి భవః అస్త్రయుక్తం- అతఏవ మూర్ధాభావాత్ వ్యాహం తత్రాణా మహద్వృతం మూర్ధాభిషిక్తం రాజానం కుశం మానినాస్వ తాపి మూర్ధ్నా అభిషిక్తత్వ బధాన్ బధాన ॥ ౭౦

అత్రైవ మిత్రాణ్యస్త్ర మానుషస్య విష్ణోస్స్వా
భావ్యమపరాస్త్రసత్వమ్ ।సోహం కథం నామతవాచ
రేయ మారాధనీయస్య ధృతేర్వ్యయాతమ్ ॥ ౭౧.

అత్రైవేతి- త్వాం - గారుత్మతమానుషస్య గురోరిత్య నిమ త్తన్వత జమూలిగ భారిణః విష్ణో రామస్య అపరాముఖ్యాంగ భావిత్వం తనుం మూలిగన్ - అత్రైవ అత్రైవ తుత్రనామపీతి ప్రతితస్య గః- సోహం త్వాం తానక ఆరాధనీయస్య పాశ్య స్యతత్వ తేః ధృష్ప్రకారతి ధారోక్త్రియాంశిప ప్రతేః విహ తం విఘ్నం కథం నామ ఆచరేయం కుర్యాం అన్యథ్యావితమి త్యర్థః ॥ ౭౧

శరాభిపాతోత్థితస్తదీయ మాలోక్య కాలాతి
కుమారాణేన । ప్రాభాత్యతజ్జ్యోతిరివాస్త్రతేజా త్రాత
త్రైలోక్యతరణం త్వదీయమ్ ॥ ౭౨.

శరేతి- శరాభిపాతేన పాత్రతాడనేన ఉత్థితః - ఉత్సృగతః- తస్మాత్ యస్మాత్ - తస్మాత్ మూర్ధ్వగాం ఋత్వైస్త్రిత్యర్థః- ఇ యంకాలా- జనాత్ ఆగాత్ - అస్త్రంపశ్ - శరత్ జ్యోతి సత్రయత - జ్యోతిస్వదోర్యత వృష్టిస్విత్యతః ॥ శరత్ జ్యోతి యం త్రైలోక్యతరణమ్ అతికుమారాణేన ఆలోక్య- అతత్వత సృష్టాన్- ౭౨-

ఇతిరాజానుదిబ్యా నాతేర్యాద్రూపత్వేతాబిలా
త్యానేన । భూతేనరతాప సంఘునయా మా ఉన్నైరమా

[illegible] ॥ ౭౩.

[illegible] - [illegible] - [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] - [illegible] - [illegible] - [illegible] ॥ ౭౩.

ఇమాం [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౭౪.

ఇమామితి - [illegible] - [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ ౭౪.

ఇత్యు [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౭౫.

ఇతీతి - [illegible]
[illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible] - [illegible]
[illegible] - [illegible] ॥ ౭౫.

తస్యాస్త్వస్త్రే మమజనితా పాపదర్పాయ
శాస్త్రమార్గే గ్రాసలయనిత్యనః పావకస్యేవ్యస
స్య । దిక్స్తూర్యధ్వనిముదచరద్వ్యశ్మనా మోదిగ
న్తాన్తస్థాదగ్రంతదమవత్రుషు । శుభ్రమాశ్చర్య మె
తా॥ ౮౬

తస్యా ఇతి - మమజనితా కవిత - పాపదర్పాయ సమాధర్మక ర్మాస్త్రైయిజ్ఞస్యశరాః - మార్గస్యాయా మార్గసాధనమయ్యాః - శాస్త్రా మెచుత్తిల్లోమ్నాస్యాదిత్యమరః । అత్రలతేణయా తన్నిమిత్తం సూత్రతయుర్గ్నతే - తయావలయని వలయవతి - తస్యాః క్షమ ట్యశాస్త్రః శాస్త్రేషాణా - ఉద్భిత్స్య ఉదర్చిషః పావకస్య - శుర తో అగ్రస్వప్రస్తే గృహీతే సతి - సగ్నాగా దిశాప్రేన్తాగా స్వ శ్మనాసః శాస్త్రశ్మనః - దిక్సూర్యధ్వనిః ఉదచరత్ తదను తేశ్చర్యా అమృతా మేఘాః గన్ధేనోద గమ్ ఉత్కటమ్ - శు భ్రంశస్యాదీ జాత్యాదవదనమ్ - వవృషుః - ఆశ్చర్యశబ్దస్య రాద్రింతూగ్రమహాత్రియ దక్షుగౌత్యమరవచనాత్ శుంలిగ్గ త్వమ్ ॥ ౮౬

ఇత్థంనాగస్త్రిభువనగురోరాదతం శైశవేయం
లక్ష్మీబన్ధుం శిమపిదమఖశుభ్రమంతమేకవస్య । ఏక
కృత్యాంశమధరంపోరత్యబద్ధ్యవతేయా హ్యస్త్ర
శాస్త్రే మమసిమపదః పారశాస్త్రస్యశాఖిః॥ ౮౭.

ఇత్థమితి - ఇత్థమనేనప్రకారేణ నాగః శుమవః త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం - తద్గిత్యార్థద్విగావిత్య మరః - తదస్త్రస్య గ్రాశస్త్యేవి పాత్రాదిత్యః ప్రతిషేధోవక్తవ్య ఇతి త్త్రీప్రతిషేధః - తస్యగురోరాదశ్చోరతనమ్ అరనిభవల్లా భతె సూంకుశంబన్ధుంలక్ష్మీకుశోపి తత్కశస్య శుభ్రమంసూతంన శ్రీత్యపూత్ర మమవం బన్ధుంలక్ష్మీపేః తయోరసవ్యతరః కుముదః పిత్యవథనరపాశైనతెయాల్ గతువాల్ - శైన్గవాంశన కు శనత్యాదశరార్యాదిభిఃవః - శత్రూతృయమత్యజల్ - అతరః కుశః శాస్త్రాస్యశాం కుముదాక్షాదిగతిపూర్వశయాన్ అవసం భూమిష అతిప్రశ పారశాస్త్రఃపారాశాంప్రియస్త్ర శాఖః-

పాలయామాస॥ ౮౮.

ఇతిశ్రీ రఘువంశే మహాకావ్యే కవికాళిదాసకృతౌ
కుముద్వతీపరిణయోనామ షోడశస్సర్గః॥౧౬.

ఇతిశ్రీ మహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవనీసమాఖ్యాయాం

షోడశస్సర్గః॥

సప్తదశస్సర్గః.

అతిథిం నామ కాకుత్స్థాత్పుత్రం ప్రాప కుముద్వతీ।
పశ్చిమాద్యామినీయామాత్ప్రసాదమివ చేతనా॥ ౧.

అతిథిమితి - కుముద్వతీ - కాకుత్స్థాత్ కుశాత్ - అతిథిం నామ పుత్రం తనూజం - చేతనా బుద్ధిః - పశ్చిమాత్ - యామినీయామాత్ - రాత్రేః యామాత్ ప్రహరాత్ - రాత్ర్యంత్యప్రహరాత్ ప్రసాదం వైశద్యమివ - అపరాత్రే - ప్రాతఃకాలే సర్వేషాం బుద్ధివైశద్యం భవతీతి ప్రసిద్ధమిత్యర్థః॥ ౧.

స పితుః పితృమాన్వంశం మాతుశ్చానుపమద్యుతిః।
అపునాత్సవితేవోభౌ మార్గావుత్తరదక్షిణౌ॥ ౨.

స ఇతి - పితృమాన్ ప్రశస్తపితృమాన్ - అనుపమద్యుతిః నిరుపమానకాంతిః - సః అతిథిః - పితుః కుశస్య వంశం మాతుః కుముద్వత్యాః వంశం చ - సవితా సూర్యః - ఉభౌ ఉత్తరదక్షిణౌ మార్గావివ - అపునాత్ పవిత్రీకృతవాన్॥ ౨.

తమాదౌ కులవిద్యానామర్థమర్థవిదాం వరః।
పశ్చాత్పార్థివకన్యానాం పాణిమగ్రాహయత్పితా॥ ౩.

తమితి - అర్థవిదాం వరః పితా కుశః తం అతిథిం - ఆదౌ అగ్రే - కులవిద్యానాం కులాగతవిద్యానామ్ - అర్థం అగ్రాహయత్ గ్రాహయామాస - పశ్చాత్ పార్థివకన్యానాం రాజపుత్రీణాం పాణిం అగ్రాహయత్ స్వీకారితవాన్ - గ్రహణార్థత్వాత్ - తేన ద్వికర్మకత్వమ్ - గ్రహణార్థానాం ద్వికర్మకత్వం ప్రసిద్ధమ్॥ ౩.

జాత్యస్తేనాభిజాతేన శూరః శౌర్యవతా కుశః।
అమన్యతైకమాత్మానమనేకం వశినం వశీ॥ ౪.

శాస్త్యఇతి - శాస్త్రోపవాద్యః - సూచః పశి జితేన్ద్రియః సుతః
అభిజాతేన కులీనేన - శౌర్యవతాపవితా తేనఅతిథినా తారకేణ
ఏకమాత్మానం - ఏకోనపిపవిత్రతయాప్యనుస్మృత - శౌర్యగుణపా
ను గ్రాహ్యత్వాత్పరమాత్మనఏవ రూపాన్తరమమంస్తేత్యర్థః॥౪.

సకులోచితమిన్ద్రస్య సహాయ్యముపేయివాన్।
జఘాన సమరే దైత్యందుర్జయం తేనచావధి॥౫.

స ఇతి - స కుశః - కులోచితం కులాగతమ్ - ఇన్ద్రస్య శచీపతేః -
సాహాయ్యకం సహాయకారిత్వం - సామావహాదిత్వాదినాత్యుఞ్॥ఉ
పేయుషాన్ ప్రాప్తస్సన్ - సమరే యుద్ధే - నామతః అర్థతశ్చ
దుర్జయం దుర్జయత్వం దైత్యం - దైత్యం రాక్షసం - జఘాన -
అవధీత్ - తేనదైత్యేనఅవధి హతశ్చ - హనో వధలుఙ్తి హనో
వధాదేశః॥౫.

తంస్వసానాగరాజస్య కుముదస్య కుముద్వతీ।
అన్వగాత్కుముదానన్దం శశాఙ్కమివకౌముదీ॥౬.

త మితి - కుముదస్య నాగరాజస్య స్వసా కుముద్వతీ కుశపత్నీ
కుముదానన్దం కైరవానన్దకరం - శశాఙ్కం చన్ద్రం కౌముదీ జ్యో
త్స్నేవ - తం కుశమ్ - అన్వగాత్ అనుసృతవతీ - కుశస్త్రై
పిష్టపం ప్రాప్తవాన్ - సైవానన్తాయ స్వర్గం కుముదానన్దః -
కుముదానన్దనస్యాయమానన్ద ఇత్యర్థః॥౬.

తయోర్దివస్పతేరాసీదేకస్సింహాసనార్ధభాక్।
ద్వితీయాపిసఖీశచ్యాః పారిజాతాంశభాగినీ॥౭.

త యోరితి - తయోః కుశకుముద్వత్యోర్మధ్యే ఏకః కుశః - దివస్ప
తేరిన్ద్రస్య సింహాసనస్య అర్ధమ్ ఏకదేశః తద్భాక్ ఆసీత్ -
ద్వితీయా కుముద్వతీ శచ్యాః ఇన్ద్రాణ్యాః - పారిజాతాం
శభాగినీ ప్రసాధనం నర్మసఖ్యాదినానుభవన్ పర్యాయః॥ స
ఖీ సతీ తద్భాగిన్యాసీదిత్యర్థః॥౭।

తదాత్మసంభవంరాజ్యే మన్త్రివృద్ధాస్సమాదధుః।
స్మరన్తః పశ్చిమామాజ్ఞాం భర్తుస్సఙ్గ్రామయాయినః॥

తదితి - సంగ్రామమ్ అభియోగం - సంగ్రామాభియోగమాయాతి
స్యేతి సంగ్రామయాయినః - భర్తుః కుశస్య పశ్చిమామ్ - అన్తిమా

ర్యవిన్యస్తాథర్వణ్యకారితిమన్తి నిషేధః॥ ధర్మ్యః స్వామినః - క
శ్చ నస్య పశ్చిమామవస్థాం విపర్యయే పుత్రోభిషేక్తవ్య ఇత్యేవం
రూపామ్ ఆజ్ఞాం శాసనం- స్మరన్తః మన్త్రివృద్ధాః తదాత్మస
మ్భవం తస్య కుశస్య- ఆత్మసంభవం పుత్రమ్ అతిథిం రాజ్యస
మాదధుః నిదధుః॥ ౮.

తే తస్య కల్పయామాసు రభిషేకాయ శిల్పిభిః।
విమానం నవముద్వేది చతుస్తమ్భప్రతిష్ఠితమ్॥ ౯.

తే ఇతి- తే మన్త్రివృద్ధాః- తస్య అతిథేః- అభిషేకాయ- ఉద్వే
ది ఉన్నతవేదికం- చతుస్స్తమ్భప్రతిష్ఠితం చతుర్షు స్తమ్భేషు ప్ర
తిష్ఠితం నవం విమానం నవమణ్డపం శిల్పిభిః త్వష్ట్రభిః- క
ల్పయామాసుః నిర్మితవన్తః॥ ౯.

తత్రైనం హేమకుమ్భేషు సంభృతై స్తీర్థవారిభిః।
ఉపతస్థుః ప్రకృతయో భద్రపీఠోపవేశితమ్॥ ౧౦.

తత్రేతి- తత్ర విమానే భద్రపీఠే పీఠవిశేషే ఉపవేశితమ్ ఉపవిష్ట
మ్- ఏనమ్ అతిథిం- హేమకుమ్భేషు సువర్ణకలశేషు- సంభృతైః స్సం
గృహీతైః తీర్థవారిభిః తీర్థజలైః- ఏతైః ప్రకృతయః- మ
న్త్రిణః ఉపతస్థుః- అభిషేక్తుమితి శేషః॥ ౧౦.

నదద్భి స్స్నిగ్ధగమ్భీరం తూర్యైరాహతపుష్కరైః।
అన్వమీయత కల్యాణం తస్యావిచ్ఛిన్నసన్తతి॥

నదద్భిరితి- ఆహతం తాడితం పుష్కరం ముఖం యేషాం తైః- పుష్క
రం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖే జలే వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే పద్మే
తీర్థౌషధివిశేషయో రిత్యమరః- స్నిగ్ధం మధురం గమ్భీరం చ య
థా తథా నదద్భిః- తూర్యైర్వాద్యైః తస్యాతిథేః- అవిచ్ఛిన్నసన్త
తి అవిచ్ఛిన్నపారంపర్యం కల్యాణం- భావిశుభమ్ - అన్వమీ
యత అనుమితమ్॥ ౧౧.

దూర్వాయవాఙ్కురప్లక్షత్వగభిన్నపుటోత్త
రాన్। జ్ఞాతివృద్ధైః ప్రయుక్తాన్స భేజే నీరాజనా
విధీన్॥ ౧౨

దూర్వేతి- సః అతిథిః- దూర్వాశ్చ యవాఙ్కురాశ్చ ప్లక్షత్వచశ్చ

స్య అభిషేక ఘటాః బాలపల్లవాశ్చ ఉత్తరాణి ప్రధానాని యే
షాం తాని - అభిషేకఘటాని కుమారభృష్యాదిభిరిక్షిభ్ - తముభాపి
త్యర్థే - క్షారిము మిత్యర్థాత్త్రైః ప్రయుక్తాన్ నిరాజనాదిభి
కశేత్రావ- ౧౨

పురోహిత పురోగాస్తం జిష్ణుం జైత్రైరథర్వభిః।
ఉపచక్రమిరే పూర్వమభిషేక్తుం ద్విజాతయః॥ ౧౩

పురోహితేతి - పురోహిత పురోగాః పురోధః ప్రముఖాః - ద్విజాతయః - బ్రాహ్మణాః జిష్ణుం జయ శీలం - తం జైత్రైః జయకరైః - అథర్వభిః - అథర్వణవేదోక్తైః మన్త్రవిశేషైః కరణైః - పూర్వమభిషేక్తుమ్ ఉపచక్రమిరే ఉపచక్రాన్తాః -

తస్యౌఘమహతీమూర్ధ్ని నిపతన్తీ వ్యరోచత। స
శబ్దమభిషేకశ్రీర్గఙ్గేవ త్రిపురద్విషః॥ ౧౪-

తస్యేతి - తస్య అతిథేః మూర్ధ్ని శిరసి సశబ్దం యథా తథా- నిపతన్తీ - ఓఘేన మహతీ మహాప్రవాహా- అభిషిచ్యతే అనేనేత్యభి షేకః - అభిషేకజలం తేన శ్రీః యద్వా తస్యాభిషేకశ్రీరభిషేకసమ్ప త్తిః త్రిపురద్విషః శివస్య మూర్ధ్ని నిపతన్తీ గఙ్గేవ - వ్యరోచత వ్యరాజత త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురం - ౧౪-

స్తూయమానః క్షణే తస్మిన్నలక్ష్యత స బన్దిభిః।
ప్రవృద్ధ ఇవ పర్జన్యః సారఙ్గైరభినన్దితః॥ ౧౫-

స్తూయమాన ఇతి - తస్మిన్ క్షణే అభిషేకకాలే - బన్దిభిః స్తుతిపా ఠకైః - స్తూయమానః సః అతిథిః ప్రవృద్ధః - ప్రవృద్ధవారి- తరారిక్తః అతిచాతకైః అభినన్దితః సత్కృతః - పర్జన్యః మేఘ ఇవ అలక్ష్యత దృష్టః। ౧౫-

తస్య సన్మన్త్రపూతాభిస్స్నానమద్భిః ప్రతీచ్ఛతః।
వవృధే వైద్యుతస్యాగ్నేర్వృష్టిసేకాదివ ద్యుతిః॥ ౧౬-

తస్యేతి - సన్మన్త్రైః పూతాభిః - శుద్ధాభిః - అద్భిః స్నానం ప్రతీచ్ఛ తః స్వీకుర్వతః - తస్య అతిథేః వృష్టిసేకాత్ విద్యుతో(అ)యం వైద్యుతః - తస్య అగ్నేరివ ద్యుతిః - కాన్తిః - వవృధే వృద్ధిం గతా - ౧౬-

స తావదభిషేకాన్తే స్నాతకేభ్యో దదౌ వసు।

యావత్తేషాం సమాప్యేరన్ యజ్ఞాః పర్యాప్తద
క్షిణాః॥౧౭-

యావదితి- సః అతిథిః - అభిషేకార్ద్రః స్నాతకేభ్యః గృహస్థేభ్యః-తావత్ తావత్పరిమాణం- వసుధనం- దదౌ దత్తవాన్ -యావ తా యావత్పరిమాణేన వసునా- ధనేన తేషాం స్నాతకానాం- పర్యాప్తదక్షిణాః - యజ్ఞాః- అధ్వరాః - యజ్ఞః సవోఽధ్వరో యాగ ఇత్యమరః - సమాప్యేరన్ సమాప్తిం గచ్ఛేయుః తావ ద్దదావిత్యన్వయః- ౧౭.

తే ప్రీతమనసస్తస్మై యామాశిషముదైరయన్

సాఽతిథ్యకర్మనిర్వృత్తైర్దూరం పశ్చాత్కృతా
ఫలైః॥ ౧౮-

తే ఇతి-ప్రీతమనసః-తుష్టమానసాః- తే స్నాతకాః తస్మై అతిథయే యాం ఆశిషం ఆశీర్వాదం- ఉదైరయన్ అవోచన్- సా ఆశీః-త స్య అతిథేః- పూర్వకర్మనిర్వృత్తైః పూర్వపుణ్యనిష్పన్నైః-ఫ లైః పుత్రాదిభిః-దూరం దూరతః-పశ్చాత్కృతా-ఫలదానశక్తి రదాసీదుత్తమాత్ కాలాన్తరనిరీక్షణం కారితేత్యర్థః- ౧౮-

బన్ధచ్ఛేదం స బద్ధానాం వధార్హాణామవధ్యతామ్।
ధుర్యాణాం చ ధురో మోక్షమదోహం చాదిశద్గవామ్.

బన్ధేతి - సోఽతిథిః బద్ధానాం బన్ధచ్ఛేదం- వధార్హాణాం అవ ధ్యతాం- ధురం వహన్తీతి ధుర్యాః బలీవర్దాదయః తేషాం ధురః భారాత్ మోక్షం గవాం అదోహం వత్సానాం పానార్థం దోహనివృత్తిం చాదిశత్ ఆదిదేశ॥౧౯.

క్రీడాపతత్రిణోఽప్యస్య పఞ్జరస్థాః శుకాదయః।
లబ్ధమోక్షాస్తదాదేశాద్యథేష్టగతయోఽభవన్॥౨౦.

క్రీడేతి - పఞ్జరస్థాః శుకాదయః అస్య అతిథేః - క్రీడాపతత్రి ణోఽపి క్రీడార్థపక్షిణోఽపి తదాదేశాత్ - తస్య అతి థేః ఆజ్ఞాత్ - లబ్ధమోక్షాస్సన్తః యథేష్టగతయః- యథేష్టా గతిర్గమనం యేషాం తే స్వచ్ఛన్దగామినః- అభవన్॥౨౦.

తతః కక్ష్యాన్తరన్యస్తం గజదన్తాసనం శుచి। సో

త్తరచ్ఛదమధ్యాస్త నేపథ్యగ్రహణాయ సః॥ ౨౧.

తతఇతి - తతః సః అతిథిః - నేపథ్యగ్రహణాయ ప్రసాధనస్వీకారాయ - కక్ష్యాన్తరంగత ఇతి శేషః - కక్ష్యాప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేరిత్యమరః॥ శుచి నిర్మలం - సోత్తరచ్ఛదమ్ ఆస్తరణసహితం - గజదన్తాసనం పీఠమ్ - అధ్యాస్త - తత్రోపవిష్ట ఇత్యర్థః॥ ౨౧॥

తంధూపాశ్యానకేశాన్తం తోయనిర్ణిక్తపాణయః।
ఆకల్పసాధనైస్తైస్తైరుపసేదుః ప్రసాధకాః॥ ౨౨.

తమితి - తోయేన నిర్ణిక్తపాణయః క్షాళితహస్తాః - ప్రసాధకాః అలఙ్కర్తారః - ధూపేన గన్ధద్రవ్యేణ ఆశ్యానకేశాన్తం శోషితకేశాన్తం - తమ్ అతిథిం - తైస్తైః ఆకల్పస్య నేపథ్యస్య - సాధనైః గన్ధమాల్యాదిభిః ఉపసేదుః ఉపతస్థుః। ౨౨.

తేఽస్యముక్తాగుణోన్నద్ధం మౌలిమన్తర్గతస్రజమ్।
ప్రత్యూపుః పద్మరాగేణ ప్రభామణ్డలశోభినా। ౨౩

తేఽస్యేతి - ముక్తాగుణేన మౌక్తికసరేణ - ఉన్నద్ధం బద్ధమ్ - అభ్యన్తరా అన్తర్గతా స్రగ్యస్య తం - తస్య అతిథేః - మౌలిం ధమ్మిల్లం - ప్రభామణ్డలశోభినా కాన్తిమణ్డలశోభమానేన - పద్మరాగేణ మాణిక్యేన - ప్రత్యూపుః ప్రత్యుప్తం చక్రుః॥ ౨౩.

చన్దనేనాఙ్గరాగం చ మృగనాభిసుగన్ధినా। స
మాపయ్య తతశ్చక్రుః పత్రం విన్యస్తరోచనమ్॥ ౨౪.

చన్దనేనేతి - మృగనాభ్యా కస్తూర్యా సుగన్ధినా సురభిణా - చన్దనేన గన్ధేన - అఙ్గరాగం అఙ్గలేపనం - సమాపయ్య సమాప్య - విన్యస్తా స్థాపితా రోచనా యస్మిన్ తత్ - పత్రం పత్రరచనాం - చక్రుః కృతవన్తః - ౨౪-

ఆముక్తాభరణస్స్రగ్వీ హంసచిహ్నదుకూలవాన్।
ఆసీదతిశయప్రేక్ష్యస్స రాజ్యశ్రీవధూవరః - ౨౫.

ఆముక్తేతి - ఆముక్తాభరణః ఆసఞ్జితభూషణః - స్రజోఽస్య సన్తీతి స్రగ్వీ అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - హంసాః చిహ్నాని యస్య తత్ - హంసచిహ్నం యద్దుకూలం తద్వాన్ - అత్రణమపి హిహైవ అథానిద్దమి సర్వధనీత్యాది

తత్ప్రమాధారయాదపి మత్వర్థీయమిచ్ఛన్తి - ఏవమన్యత్రా
పి ద్రష్టవ్యం- రాజ్యశ్రీ రేవ వధూః నవోఢా - తస్యావరః వో
ఢా- వధూః స్నుషా నవోఢాస్త్రీ - వరో జామాతృపిత్రయోరితి
విశ్వః- సః అతిథిః అతిశయేన ప్రేక్షణీయః దర్శనీయః - అపేక్ష - వ
రోష్యకం విశేషణం- ౨౫-

నేపథ్యదర్శినశ్ఛాయా తస్యాదర్శే హిరణ్మయే।
విరరాజ నవే సూర్యే మేరౌ కల్పతరోరివ॥ ౨౬.

నేపథ్యేతి- హిరణ్మయే సౌవర్ణే ఆదర్శే దర్పణే - నేపథ్యద
ర్శినః వేషం దర్శనః తస్య అతిథేః ఛాయా ప్రతిబింబం నవే సూర్యే
నవోదితే కల్పే మేరావుదయః కల్పతరుః తస్య ఛాయేవ- విరరాజ-
అత్ర ప్రియసూర్యసజాతీయస్య బింబత్వం సంభవాన్మేరావిత్యుక్తమ్:

స రాజకకుదవ్యగ్రపాణిభిః పార్శ్వవర్తిభిః-య
యావుదీరితాలోకస్సుధర్మానవమాం సభామ్॥ ౨౭-

స ఇతి- సః అతిథిః రాజకకుదాని రాజచిహ్నాని - ఛత్రపీఠచా
మరాదీని ప్రాధాన్యే రాజలింగే చ వృషాంగే కకుదోస్త్రియామిత్య
మరః తేషు వ్యగ్రా వ్యాసక్తాః- పాణయో యేషాం తైః వ్యగ్రో వ్యాస
క్త ఆకుల ఇత్యమరః- పార్శ్వవర్తిభిః జనైః - ఉదీరితాలో
కః ఉచ్చారితాలోకశబ్దః సుధర్మాయా దేవసభాయాః అ
న్యూనాం అనవమాం- సభాం తత్స్థానం యయౌ- స్యాత్సుధర్మా
దేవసభేత్యమరః- ౨౭-

వితానసహితం తత్ర భేజే పైతృకమాసనమ్- చూ
డామణిభిరుద్ఘృష్టపాదపీఠం మహీక్షితామ్॥ ౨౮-

వితానేతి- తత్ర సభాయాం- వితానేన ఉపరివస్త్రేణ సహితం-
మహీక్షితాం రాజ్ఞాం చూడామణిభిః- శిరోమణిభిః - ఉద్ఘృష్ట
ముల్లిఖితం పాదపీఠం యస్య తత్ - పితురాగతం పైతృకం- పితుష్ఠ
గితి ఠక్ - ఆసనం సింహాసనం- భేజే సేవితవాన్- ౨౮-

శుశుభే తేన చాక్రాన్తం మఙ్గలాయతనం మహత్-
శ్రీవత్సలక్షణం వక్షః కౌస్తుభేనేవ కైశవమ్॥ ౨౯-

శుశుభ ఇతి శిష్య- తేన అతిథినా - ఆక్రాన్తం - శ్రీవత్సో నామ
స్వహావిశేషః- తల్లక్షణం శ్రీవత్సరూపం- శ్రీవత్సం కాన్యకాత్తా

దివిస్పృష్టాభవస్త్రయోః ఇతి సజ్జనః- మహాదధికం మత్త్రిలోయ తనం మణ్ణికృపాంచనరాయాకం- కౌస్తుభేన మణినా, శ్రావ్యం శ్రీవత్సలక్షణం శ్రీవత్సాఖ్యరోమావర్తాదివిహ్నం- కేశవస్యేదం కైశవం- వపురివ- ఉపమాలంకారః- ౨౯.

బభౌ భూయః కుమారత్వాదాధిరాజ్యమవాప్య సః।
రేఖాభావాదుపారూఢస్సామగ్ర్యమివ చంద్రమాః॥

బభావితి- సః అతిథిః- కుమారత్వాత్ ఉక్తలక్షణయా యౌవరాజ్యపదస్థత్వాత్- అధిరాజస్య భావః ఆధిరాజ్యం- మహారాజత్వమవాప్య రేఖాభావాత్ రేఖావస్థానంతరం- సామగ్ర్యం పూర్ణతాముపారూఢః ప్రాప్తః చంద్రమా ఇవ- భూయోఽధికం- బభౌ- యత్తు కౌమారానంతరం యౌవరాజ్యమప్రాప్యైవ మహారాజ్యం ప్రాప్య రేఖాత్వానంతరమేవ పూర్ణత్వం ప్రాప్య పూర్ణతాం గతశ్చంద్ర ఇవ బభావితి వ్యాఖ్యానం- తదపి యౌవరాజ్యాభావనిశ్చయే భూయ ఏవ ॥ ౩౦.

ప్రసన్నముఖరాగం తం స్మితపూర్వాభిభాషిణమ్।
మూర్తిమంతమమన్యంత విశ్వాసమనుజీవినః॥ ౩౧.

ప్రసన్నేతి- కించ ప్రసన్నః నిర్మలః ముఖరాగః ముఖకాంతిర్యస్య తం- స్మితం పూర్వం యథా తథా అభిభాషిణం తమతిథిమ్ అనుజీవినః భృత్యాః మూర్తిమంతం విగ్రహవంతం- విశ్వాసమివ అమన్యంత- సర్వవిశ్వాసనీయోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౩౧

స పురం పురుహూతశ్రీః కల్పద్రుమనిభధ్వజామ్।
క్రమమాణశ్చకార ద్యాం నాగేనైరావతౌజసా॥ ౩౨.

స ఇతి- పురుహూతశ్రీః ఇంద్రసంపత్ సః అతిథిః- కల్పద్రుమాణాం కల్పవృక్షాణాం నిభాః సదృశాః ధ్వజాః యస్యాం తాం- పురమ్ అయోధ్యాం- ఐరావతస్యేవ ఓజ ఇవ ఓజో బలం యస్య తేన- నాగేన కుంజరేణ- క్రమమాణశ్చరన్- అనుభవనాగద్వితీయకల్పితమాత్మ ద్యాం చకార- స్వర్గలోకదివ్యశంకాం చకారేత్యర్థః- ద్యౌః స్వర్గసురవర్త్మనోః ఇతి విశ్వః ॥

తస్యైకస్యోచ్ఛ్రితం ఛత్రం మూర్ధ్ని తేనామలత్విషా।
పూర్వరాజవియోగోష్మ్యం కృత్స్నస్య జగతో హృతమ్॥

తస్యేతి - ఏకస్య తస్య అతిథేః మూర్ధ్ని - ఛత్రమభ్యుద్ధృతమ్ ఉన్నమితమ్ - అమలత్విషా నవ్యం కాన్త్యా తేన ఛత్రేణ - కృత్స్న స్య జగతః పూర్వరాజస్య కుశస్య - వియోగేనయదౌష్ణ్యం తా పః తచ్ఛమితం - తత్ర ఛత్రధారణ పరితాప వారణయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వాదసఙ్గతిరలఙ్కారః - తదుక్తం కార్యకారణయోర్భిన్నదేశత్వే సత్యసఙ్గతిరితి లక్షణాత్॥

ధూమాదగ్నేశ్శిఖాః పశ్చాదుదయాదంశవో రవేః।
సోఽతీత్య తేజసాం వృత్తిం సమమేవోత్థితో గుణైః.

ధూమాదితి- అగ్నేః ధూమాత్ - పశ్చాదనన్తరమిత్యర్థః - శిఖా జ్వాలా -రవేః ఉదయాదనన్తరమ్ అంశవః- ఉత్తిష్ఠన్తీతి శేషః- సః అతిథి - తేజసాం వృత్తిం రవ్యగ్న్యోః స్వభావమతీత్య గుణైః సమమేవ ఉత్థితః- అపూర్వమిదం తేజ ఇత్యర్థః॥

తం ప్రీతివిశదైర్నేత్రైరన్వయుః పౌరయోషితః।
శరత్ప్రసన్నైర్జ్యోతిర్భిర్విభావర్య ఇవ ధ్రువమ్- ౩౫.

తమితి - పౌరయోషితః స్త్రియః - ప్రీత్యా విశదైః ప్రసన్నైః నేత్రైః- కరణైః- తమతిథిమ్ అన్వయుః- అనుజగ్ముః- ఆదృష్టి ప్రసరమద్రాక్షురిత్యర్థః- కథమివ శరది ప్రసన్నైర్జ్యోతిర్భి ర్నక్షత్రైః విభావర్యో రాత్రయో ధ్రువ-మివ పాశబద్ధత్వాత్తా లచక్రస్యేత్యర్థః- ౩౫

అయోధ్యాదేవతాశ్చైనం ప్రశస్తాయతనార్చి
తాః। అనుదధ్యురనుధ్యేయం సాన్నిధ్యైః ప్రతిమా
గతైః॥ ౩౬.

అయోధ్యేతి - ప్రశస్తేషు ఆయతనేషు అర్చితా అయోధ్యాదే వతాశ్చ- అనుధ్యేయమనుగ్రాహ్యమ్ - ఏనమతిథిం ప్రతిమాగ తైః అర్చాసంక్రాన్తైస్సాన్నిధ్యైస్సన్నిధానైః అనుదధ్యుః అ నుజగృహుః - అనుధ్యానమనుగ్రహ ఇత్యుత్పలమాలాయామ్- తదనుగ్రహబుద్ధ్యా సన్నిదధురిత్యర్థః॥ ౩౬.

యావన్నాశ్యాయతే వేదిరభిషేకజలాప్లుతా। తా
వదేవాస్య వేలాన్తం ప్రతాపః ప్రాప దుస్సహః.

యావదితి- అభిషేకజలైః ఆప్లుతా సిక్తా వేదిః యావన్నాశ్యా

యతే నశుష్యతి- కర్తరి లట్- తావదేవ అస్య రాజ్ఞః- దుస్సహః ప్రతాపః వేలాన్తం వేలాపర్యన్తం ప్రాప- ౩౭.

వసిష్ఠస్య గురోర్మన్త్రాస్సాయకాస్తస్య ధన్వినః-
కింతత్సాధ్యం యదుభయే సాధయేయుర్నసఙ్గతాః॥

వసిష్ఠస్యేతి - గురోర్వసిష్ఠస్య మన్త్రాః ధన్వినః తస్య అతిథేః- సాయకాః ఇత్యుభయే సంగతాస్సన్తః - యత్ సాధ్యం న సాధయేయుః తత్ తాదృక్ సాధ్యం కిమ్- న కించిదపీత్యర్థః- తేషామసాధ్యం నాస్తీతి భావః॥ ౩౮.

సధర్మస్థసఖః శశ్వదర్థిప్రత్యర్థినాం స్వయమ్-
దదర్శ సంశయచ్ఛేద్యాన్వ్యవహారానతన్ద్రితః.

స ఇతి - ధర్మే తిష్ఠన్తీతి ధర్మస్థాః సభ్యాః రాజ్ఞస్సభాసదః కార్యే రిపౌమిత్రేచ యే సమా ఇత్యుక్తలక్షణాః తేషాం సఖా ధర్మస్థసఖః- తత్సహిత ఇత్యర్థః - అతన్ద్రితః అనలసః- సః అతిథిః- శశ్వదనవరతమిత్యర్థః - అర్థినా మర్థయితౄణామ్ - ప్రత్యర్థినాం తద్విరోధినాంచ- సంశయచ్ఛేద్యాన్ సంశయాదుచ్ఛేద్యాన్ పరిచ్ఛేద్యాన్- అసందిగ్ధాన్యవశ్యనిర్ణేయానీత్యర్థః - వ్యవహారాన్ ఋణాదానాదీనిపదాని స్వయం దదర్శ అనుసంధానైరు ప్రాడ్వివాకమేవ నియుక్తవానిత్యర్థః - అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః - వ్యవహారాన్నృపః పశ్యేత్సభ్యైః పరివృతోన్వహమితి- ౩౯.

తతః పరమభివ్యక్తసౌమనస్యనివేదిభిః। యు
యోజపాకాభిముఖైర్భృత్యాన్విజ్ఞాపనాఫలైః॥

తత ఇతి- తతః పరం వ్యవహారానన్తరం- భృత్యాన్ అనుజీవినః- అభివ్యక్తం ముఖప్రసాదాదిభిః స్ఫుటీభూతంయత్సౌమనస్యం స్వామినః ప్రసన్నత్వం తన్నివేదితైః పాకాభిముఖైర్నిష్పన్నైః విజ్ఞాపనాఫలైః స్వేప్సితార్థైః యుయోజ యోజయామాస అత్ర బృహస్పతిః నియుక్తకర్మనిర్వృత్తౌ విజ్ఞప్తా ధనయాచయాన్తస్తు నతోత్కృష్టో ధ్యర్థా పుటె దశకంతుప్యగచ్ఛతి ష్టో న్యాయ్యో న్యస్తా పుంసీదురధమూలమితి- అత్ర సౌమనస్యఫల యోజనాదిభిర్వృక్షపుష్పఫలసమాధిరిత్యనుసంధేయమ్॥

ప్రజాస్తద్గురుణా నద్యో నభసేవ వివర్ధితాః । త
స్మింస్తు భూయసీం వృద్ధిం నభస్యే తా ఇవాయయుః ॥

ప్రజా ఇతి- ప్రజాః తస్య అతిథేః గురుణా పిత్రా కుశేన నభసా శ్రావణమాసేన నద్య ఇవ- వివర్ధితాః- తస్మిన్నతిథౌ తు- నభస్యే భాద్రపదమాసే- తా నద్య ఇవ- భూయసీం వృద్ధిమ్ అత్యుచ్ఛ్రియమ్- ఆయయుః ప్రాపుః- ప్రజాపోషణేన పితరమతిశయితవానిత్యర్థః । ౪౧.

యదువాచ న తన్మిథ్యా యద్దదౌ న జహార తత్ ।
సోఽభూద్భగ్నవ్రతశ్శత్రూనుద్ధృత్య ప్రతిరోపయన్.

యదితి - సః- అతిథిః- యద్వాక్యం దానత్రాణాదివిషయమ్- ఉవాచ- తన్మిథ్యా అనృతం నాభూత్ - యద్వస్తు దదౌ తన్న జహార పునరాదదే- కింతు శత్రూన్ ఉత్థితాన్ - ఉద్ధృత్య ఉత్థాప్య- ప్రతిరోపయన్ పునః స్థాపయన్ భగ్నవ్రతః అభూత్ ॥

వయోరూపవిభూతీనామేకైకం మదకారణమ్ ।
తాని తస్మిన్సమస్తాని న తస్యోత్సిషిచే మనః ॥ ౪౩.

వయ ఇతి- వయోరూపవిభూతీనాం యౌవనసౌభాగ్యైశ్వర్యాణాం మధ్యే ఏకైకం మదకారణం మదహేతుః - తాని మదకారణాని- తస్మిన్ రాజ్ఞి సమస్తాని మిలితాని- తథాపి తస్య అతిథేః మనః నోత్సిషిచే నాజగర్వత్ - సించతేస్స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదం అత్ర వయోరూపాదీనాం గర్వహేతుత్వాన్మదస్య చ మదిరాకార్యత్వేన తత్కారణత్వాన్మదశబ్దేన గర్వో లక్ష్యత ఇత్యాహుః ఉక్తం చ ఐశ్వర్యరూపతారుణ్యకులవిద్యాబలైరపి । ఇష్టలాభాదినాన్యేషామ్ అవజ్ఞా గర్వ ఈరితః- మదస్త్వానన్దసంమోహసంభేదో మదిరాకృత ఇతి - అత ఏవ తస్య నోత్సిషిచ ఇత్యుక్తం న తు నమమాదేతి- ౪౩.

ఇత్థం జనితరాగాసు ప్రకృతిష్వనువాసరమ్-
అక్షోభ్యస్స నవోఽప్యాసీద్దృఢమూల ఇవ ద్రుమః.

ఇత్థమితి- ఇత్థం అనువాసరమ్ అన్వహం ప్రకృతిషు ప్రజాసు జనితానురాగాసు సతీషు- స రాజా - నవోఽపి - దృఢమూలః ద్రుమ ఇవ అక్షోభ్యః- అప్రధృష్యః- ఆసీత్ - ౪౪.

అనిత్యాశ్శత్రవో బాహ్యా విప్రకృష్టాశ్చ తే యతః ।
అతస్సోభ్యన్తరాన్నిత్యాన్షట్పూర్వమజయద్రిపూన్ ॥ ౪౫ ॥

అనిత్యా ఇతి - యతః బాహ్యాః శత్రవః ప్రతినృపాః అనిత్యాః ధ్వసన్తి స్థిరాస్సన్తి చేత్యర్థః । కిం చ తే బాహ్యా విప్రకృష్టా దూరస్థాశ్చ - అతశ్చ సః అభ్యన్తరాన్ అన్తర్వర్తినః నిత్యాన్ షట్ రిపూన్ కామక్రోధాదీన్ - పూర్వమజయత్ । అన్తశ్శత్రుజయవతో బాహ్యా అపి సదా జయ్యా ఇతి భావః ॥ ౪౫ ॥

ప్రసాదాభిముఖే తస్మింశ్చపలాపి స్వభావతః ।
నికషే హేమరేఖేవ శ్రీరాసీదనపాయినీ ॥ ౪౬ ॥

ప్రసాదేతి - స్వభావతః - చపలాపి శ్రీః - ప్రసాదాభిముఖే ప్రసాదోన్ముఖే - తస్మిన్నృపే నికషే కషపాషాణే హేమరేఖేవ అనపాయినీ స్థిరా ఆసీత్ ॥ ౪౬ ॥

కాతర్యం కేవలా నీతిశ్శౌర్యం శ్వాపదచేష్టితమ్ ।
అతస్సిద్ధిం సమేతాభ్యాముభాభ్యామన్వియేష సః ॥ ౪౭ ॥

కాతర్యమితి - కేవలా శౌర్యవర్జితా నీతిః కాతర్యం భీరుత్వం శౌర్యం కేవలమిత్యనుషఙ్గః నీతిరహితం శౌర్యం - శ్వాపదచేష్టితం వ్యాఘ్రాదిచేష్టాప్రాయమిత్యర్థః ॥ శ్వాపదో వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతా ఇతి హలాయుధః - అతః హేతోః - అతిథిః సమేతాభ్యాం సఙ్గతాభ్యామ్ ఉభాభ్యాం నీతిశౌర్యాభ్యాం - సిద్ధిం జయప్రాప్తిం - అన్వియేష గవేషితవాన్ ॥ ౪౭ ॥

న తస్య మణ్డలే రాజ్ఞో న్యస్తప్రణిధిదీధితేః ।
అదృష్టమభవత్కిఞ్చిద్వ్యభ్రస్యేవ వివస్వతః ॥ ౪౮ ॥

న తస్యేతి - న్యస్తాః ప్రయుక్తాః । ప్రణిధయః చారా ఏవ దీధితయః రశ్మయః యస్య తస్య - ప్రణిధిః ప్రార్థనే చర ఇతి శాశ్వతః - తస్య రాజ్ఞః వ్యభ్రస్య విగతమేఘస్య వివస్వతః సూర్యస్యేవ - మణ్డలే స్వవిషయే కిఞ్చిదల్పమపి - అదృష్టమజ్ఞాతం నాభవత్ - నాసీత్ - సచారచక్షుషా సర్వం పశ్యతీత్యర్థః ॥

రాత్రిందివవిభాగేన యథాదిష్టం మహీక్షితామ్ ।
తత్సిషేవే నియోగేన స వికల్పపరాఙ్ముఖః ॥ ౪౯ ॥

రాత్రిందివేతి - రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివం - అచతురేత్యా
దినా అధికరణార్థయో ర్ద్వన్ద్వసమాసాన్తయో ర్నిపాతః-
అవ్యయానాన్త్వాదవ్యయమ్. అత్ర షష్ఠ్యన్తం లక్షణయా రాత్రిం
దివమ్ అహోరాత్రయోరిత్యర్థః తయోర్విభాగా అంశాః ప్ర
హరాదయః తేషు మహీక్షితాం రాజ్ఞాం యత్కర్తవ్య మాది
ష్టమ్ అస్మిన్కాలే కర్తవ్యమితి మన్వాదిభిరుపదిష్టం తత్ స రా
జా వికల్పపరాఙ్ముఖః సంశయరహితః నియోగేన ప్రపేదే అను
ష్ఠితవానిత్యర్థః - అత్ర కౌటిల్యః - కార్యాణాం నియోగవికల్పసము
చ్చయా భవన్తి అత్రైవేతి హారోవా స్వైనేతి నియోగః అపరేణ వా
అన్యేన వేతి వికల్పః అనేన చాన్యేన చేతి సముచ్చయ ఇతి ॥౪౯.

మన్త్రః ప్రతిదినం తస్య బభూవ సహ మన్త్రిభిః।
స జాత్వాసేవ్యమానోపి గుప్తద్వారో న సూచ్యతే.

మన్త్ర ఇతి- తస్య రాజ్ఞః ప్రతిదినం మన్త్రిభిస్సహ మన్త్రః విచా
రః బభూవ - మన్త్రః ఆసేవ్యమానో౽పి అన్వహ మాలోచ్య
మానో౽పి - గుప్తద్వారస్సన్ జాతు కదాచిదపి - న సూచ్య
తేన ప్రకాశ్యతే- అత్ర హేతుః గుప్తద్వార ఇతి - సంవృతేఙ్గి
తాకారాదిజ్ఞానమార్గ ఇత్యర్థః ॥ ౫౦.

పరేషు స్వేషు విహితైరవిజ్ఞాతపరస్పరైః । సో౽ప
సర్పైర్జజాగార యథాకాలం స్వపన్నపి॥ ౫౧.

పరేష్వితి - యథాకాలం ఉక్తకాలమనతిక్రమ్య- స్వపన్నపి
సః అతిథిః- పరేషు శత్రుషు - స్వేషు స్వకీయేషు మన్త్ర్యాది
ష్వితి శేషః- విహితైః ప్రహితైః- అవిజ్ఞాతం పరస్పరం యైస్తైః- అ
న్యోన్యమవిజ్ఞాతైరిత్యర్థః- అపసర్పైః చారైః- అపసర్పశ్చ
రశ్చ ప్రణిధిరిత్యమరః॥ జజాగార బుద్ధవాన్ - సః అతిథిః చారము
ఖేన సర్వదా సర్వమజ్ఞాసీదిత్యర్థః- అత్ర కామన్దకః - చా
రాన్విచారయేత్తీర్థేష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ। పాషణ్డాదీనవిజ్ఞా
తానన్యోన్యమితరేతరైరితి॥ ౫౧.

దుర్గాణి దుర్గ్రహాణ్యాసం స్తస్య రోద్ధురపి ద్విషామ్।
న హి సింహో గజాస్కన్దీ భయాద్గిరిగుహాశయః॥

దుర్గాణీతి - వ్యష్టింరోద్ధుః రోధకసామ్యది - నను స్వయంరో
ధ్యస్యేత్యర్థః - తస్యరాజ్ఞః దుర్గ్రాహతీతరైః దుర్ధరాణిదుర్గా
ణి మెయువిద్యాదీని - అత్ర ఇనను సర్పైకస్యైకం దుర్గా రత్యప్ర
ధా నస్త్రరహ్యస్యయుక్తానాహ - నహీతి - గజా నాశజ్ఞా స్యస్థతేహి
నస్త్రీతి - గజాస్యస్థసింహాః - ధయా - స్థితోః గిరిగుహాసుశేతఇతి
గిరిగుహాశయాః నహి - సింహ స్వభావ ఇతి శేషః - అధికరణాశే
రిత్యచ్ ప్రత్యయః ॥ అత్ర మనుః - వనదుర్గంమహీదుర్గ మబ్దుర్గం
వార్క్షమేవచ । నృదుర్గంగిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్యవసేద్భుధ ఇతి ॥

. . తత్త్వయుక్తా స్వపూరద్యాః ప్రత్యవేక్షానిరత్య
యాః - కర్మణాంఫలత్యాగ స్త్యాగాదంవిలింతే - ౫౩.

తత్త్వేతి - తత్త్వయుక్తాః యోగ్యప్రధానాః - నమువిహితాః -
ప్రత్యవేక్షయా ఏతావత్య - ప్రమాణావత్ర్యయ మిత్యనుసంధా
నేన నిరత్యయాః - నిరాబాధాః - కర్మా స్తద్యాస్త ఏవ తత్త్వ స్తై -
కర్మణాం తేషాం ఫలమూలాని ఫలానుఫల్గాని - అతిమా
త్రాణిత్యర్థః :- ధనధాన్యదివిద్యాదిలాభత్యకైద్యోత్యయస్య
వాస్తు - తస్యరాజ్ఞః ఫలాదివ్యస్యఇతి ఫలాదిద్యా - నాయమ ప్ర
శాసంతి ఫలితఫలాఇత్యర్థః - సాధనలానమయాః ప్ర
రహ్యాఇతిభావః - ౫౩.

అవశ్యేన ప్రవర్తంతే నబాధాభంగలోపినః వ్యా
ఖ్యానదియుక్తైస్త ప్రత్యాఖ్యానంహి ఫలిత్యతేః ౫౪.

అవశ్యేనేతి - ని - అతి - ఉపచిన వర్గంగతోః - సః బాధ
కదాపి - అవశ్యేన అమార్గేణ నప్రవర్త్యతే నప్రవృత్తిః - మర్యా
దాంనతిక్రామతీత్యర్థః - తథాహి . లవణాంధః . లవణసాగర
స్యప్రస్థా పూరోత్పాడి నత్యపి ననదీముఖైస్తైః వదీప్రవేశమార్గై
రేవ ప్రస్థానంవిస్తరణం నత్వన్యథేత్యర్థః ౫౪.

కామంప్రకృతి వైరాగ్యం సద్యశ్శమయితుం తు
దః । యస్యకార్యప్రతీకారః సనిత్యైవోదయాద
యః. ౫౫

కామమితి ప్రకృతివై రాగ్యంప్రజానాం రాగంవైరాగ్యం సద్యస్తత్సమ
తి శేషః సద్యః కామంశమయితుం ప్రతికర్తుం సమర్థః సరా

జా యస్య, తస్యతిరై రాగ్యస్య ప్రతీకారః కార్యః కర్తవ్యః
అనర్థహేతుత్వాద్విశేషతస్తద్వైరాగ్యం సూదకాపయాదేవ.
తస్యస్య ప్రతీకారాదనర్థాదనంతరమితిభావః॥ తీక్ష్ణాః ప్రకృ
తిలాలోభం బద్ధాయాం తు విరాగతాం విరక్తాయాం తస్య
యుక్తత్వం భర్తాగంతుర్వినాశనయం తస్మాత్ప్రకృతీనాం తయ
రాగాపకారణానిసూత్పాదయేదితి ౧౫.

శక్త్యపేక్షాభవద్రాజ్యక్రాంతస్య శక్తిమతివ్రతః।
సమాగమ సహాయోపినాద్యః ప్రాప్తి దవానలః॥

శక్త్యపేక్షి - శక్తియుతః శక్తిసమ్యన్నస్యాపినః తస్య రాజ్ఞః
శక్తేషు శక్తివిషయేషు తస్మాత్ప్రబలేష్వవిషయే యః క్రా
దంద యక్రాంతభవత్ - సముపసూనాధికేష్వేత్యర్థః సమాగమ
సహాయోపిదవానలః అప్యుః ప్రాప్తి బలాన్వేషిత - దగ్ధుమితి శే
షః. శిష్యస్యగకార్యాదిషుసాధ్యసద్గతిత్యగ్రాః - ఉగ్రకాలత్వా - స
యత్నాద్యోగ్యం సర్వదేశహీనేనదుష్ప్రాప్తాదితి॥ ౧౬.

సంధిమానియుక్తకాలాన్తరం ఉపాధీన దశేపరో।
సాధ్యంకాకుం కాకుం బాధేన సద్యశక్తిమ॥

సప్రమాణమితి. అగ్ని కారణాన్వయం ధర్మంసమ్యాధీన పాతకాగా.
తేన ధర్మణతో ... కాలానవయాదే . అథవా కామసంకాసం
జా అనేన సమగ్రే - ప్రకృతి కాసర్వాయాదిత్యర్థః. శిష్టు దివ
ధర్మాత్మకాలేషు సత్యః సత్యవ్రతిః అయోదితిశేషః ౧౭

హీనాన్యసంకర్షణాత్ ప్రవృద్ధాని వికుర్వతే తే
నమధ్యమశక్తిని మిత్రాణిస్థాపితాన్యతః॥ ౧౮.

హీనానీతి. మిత్రాణిహీనాని అతిక్షీణానిచేదనుపాకర్షణానిత
నుపకారాణి. ప్రవృద్ధాని అతిసమృద్ధాని చేత్ . వికుర్వతేవిరు
ద్ధం చేష్టన్తే అవికుర్వంతస్త ఇత్యర్థః. అకర్మకాచ్చేత్యాత్మనే
పదమ్.-అతః కారణాత్. తేనరాజ్ఞా మిత్రాణిసుహృదఃమిత్రా
సుహృది మిత్రోర్క ఇతివిశ్వః. మధ్యమశక్తినినాతిక్షీణా
ప్యతిరాని యథాతథా. స్థిరీకృతాని స్థాపితాని ౧౯.

ఉగాత్మనాః పరిష్కృద్యశక్త్యేనినాంబలాబలమ్।
యయావేనివిజారిష్ట శ్చేత్పరస్మాదాస్థదన్యథా॥ ౨౦.

శక్త్యపేక్షాత్కబద్ధత్వేనాస్య మాకృతం దృష్టాంతోపపాదకరణా
మా. పరేణ. పుంలిత్థః పరాత్మ మాకృత్రో రా త్మనశ్చ. శక్త్యా
దీనాం శక్తిదేశకాలాదీనాం. బలాబలంస్యాద్బాధక భావం
పంచావ్యధ్యవసాయత్వ. ఏభిః శక్త్యాదిభిః పరస్మాద్వత్రో వ్యభిష్ఠః
స్వయంకుతి శయేన బలవాంశ్చేద్ బలకశ్చాన్యత బస్త్రాబద్ధః
ప్రత్యయః విన్యతోలుగితి మునిపోలుః - యయాయా
ప్రాంచ కే- అన్యథానబలిష్ఠశ్చేత్ నేర్ అతిష్ఠన్. వయాఖ్యాం
త్యర్థః- అత్రమనుః- యథామునే, తస్య వేదాన్తం పుష్టబలం స్వ
కమ। పరత్యాదికేతంవైత్త థాయాయాప్రపధా। ప్రతి యథా
మప్యాత్మంతేజోధానా నేన బరేనర। తథాసిత్రపయశ్చ నశక
తైసాన్యత్వయన్యదేయతి॥ ౫౯.

లోకేషాం ప్రయతీయత్వయితికస్మాద్విశ్వత్రికా॥
అమ్యక్తోపికాయమారీత్యాని తైకధికమ్యత్వే॥ ౬౦.

లోకేతి లోకేషఅధ్వరయోక. అప్రయాతీయత్వం భవనీయ
త్వం భవతితిశక్తః - ఇతి పాఠో త్యక్త్వాత్మః శబ్దః. అధ్వ
కృత్రికాః. నమంత్రార్థః. అమ్యక్త యమ్యనోమ్యక
త్వం- జీవనత్వజంతుమాః పుత్రికాః జీవమాః మేషాః మాత
బంధనత్వపాదరావత్వాత్యాః తైకధికమ్యత్వే నీత్యతే-
నరిత్యః-అత్ర బాఖుష్టః ధమాః తో స్వథాధా యత్యత్యా
వాంతమేమాయర ఉపదధాంచ నంచయ్యతోకో పవాం
పరతి॥ ౬౦.

పరశత్రాపబాస్యాదాయ్యతః స్వమకమాము।
అత్యాతో వాత్మా నారత్నింరత్నైః అప్రమాణా ప్య
మః॥ ౬౧.

పరేతి- పురావాం పరేషాంకమాలి అవహాస్థితి పరశ్రా
పవాప్యః అన్యైత్య పిన్యత్య ఇత్యపి శబ్దామాభ్యాసార్య
ప్రత్యయః స్వమకమాన మద్యతః ప్రత్యక్షః అధాన్ - తత్త్వ
తిపూర్వరత్నైః ప్రమాణా। అత్మనః రత్నైంర్యత్వపాదకం అత్వ
బాన్ పంచకరాణ. అతమనఃకాత్మ్యత్వంశానాం పాద్యత్వ
వాన్యత్యపంపరత్యర। మాయాయా, మా అవాన్నాపి కరేశ్వర

తదూర్ధ్వ నజహౌ॥ ౮౧.

పిత్రాణాం పథిగతో విద్యం కృతాంత్రిపాంతు
రాయికః। తస్యదద్యావతో దద్యః స్వదేహాన్న వ్యధ
పన్నః॥ ౮౨.

పిత్రేతి. దద్యః దముః స్తైన్యం బాలద్యతః దద్యాస్యం పన్న స్వగాణ్యః. పిత్రాను శేవనితద్యాసంబధ్ధతః శుప్తః కృతాంత్రి కృషితాంత్రపాం తురాయః యద్ధం యుద్ధాయత్ వ్యపాం పరాయః ఇత్యమ తః. తదుపాగతిత- సాంతురాయికః- తదపాగతిత్వర్. దద్యాస్త్వ న్యం- దద్యాయ మదూనక్షే సంయత దముస్తైన్యయోః తి చత్వః. స్వదేహాన్ దద్యత్పన్నత. స్వ [illegible] పితశేయనావమోజ్యావితూల బలం స్వదేహామవ తరచ్ఛేత్యర్థః॥ ౮౨.

సగ్నిస్స్యద [illegible] రస్య [illegible] సాన్య [illegible] త్రయంతరః॥
[illegible] తరస్థాస్తదయసాస్యం [illegible] ఇబాయాసక్॥

సగ్నిస్స్యేతి [illegible] కర్మ [illegible] తత్వ [illegible] [illegible] త్రయం. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] త్రయం అ యసాస్యంతః మతి దశేబః అయాతస్ అయోమిపతరమితి. [illegible]
[illegible]॥ ౮౩.

[illegible] స్యద [illegible] మద [illegible] సస్యసా [illegible]
[illegible] గ్రతంత [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ౮౪.

[illegible] ॥ ౮౪

తపారతీరాణాం [illegible] [illegible] [illegible]॥
యథాస్వయా [illegible] [illegible] [illegible]
తదేవత [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]

వృత్తింపతయో శృఙ్గారకాణ్ణాత్వముక్తంహారి ॥ ౬౫.

ఖనిభిస్సుషువే రత్నం క్షేత్రైస్సస్యం వనైర్గజాన్
దిదేశ వేతనం తస్మై రక్షాసదృశమేవ భూః.

ఖనిభిరితి. భూః భూమిః. తస్మై రాజ్ఞే. రక్షాసదృశం రక్షానురూపమేవ. వేతనం భృతిం. దిదేశ దదౌ. కథం. ఖనిభిః ఆకరైః. ఖనిస్త్రియామాకరస్స్యాదిత్యమరః. రత్నం మణిజాత్యపి చ సుషువే అజీజనత్. క్షేత్రైస్సస్యం సుషువే. వనైః గజాన్ సుషువే.

స గుణానాం బలానాం చ షణ్ణాం షణ్ముఖవిక్రమః।
బభూవ వినియోగజ్ఞస్సాధనీయేషు వస్తుషు ॥ ౬౭.

స ఇతి. షణ్ముఖవిక్రమః స్కన్దతుల్యపరాక్రమః సః రాజా షణ్ణాం గుణానాం సన్ధివిగ్రహాదీనాం బలానాం మౌలభృత్యాదీనాం చ - సాధనీయేషు వస్తుషు సాధ్యేష్వర్థేషు - వినియోగం జానాతీతి వా వినియోగస్య జ్ఞాతా వా వినియోగజ్ఞః - కర్మణ్యణ్ ... ఆతోఽనుపసర్గే కః ఇతి కప్రత్యయః ॥ శేషవివక్షాయాం షష్ఠీసమాస ఇగుపధ ... కప్రత్యయః ॥ బభూవ - ఇదమత్ర ప్రయోక్తవ్యమిత్యభిజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః ॥

ఇతి క్రమాత్ప్రయుఞ్జానో రాజనీతిం చతుర్విధామ్।
ఆతీర్థాదప్రతీఘాతం స తస్యాః ఫలమానశే ॥ ౬౮.

ఇతీతి - ఇతి చతుర్విధాం సామాద్యుపాయరూపేణ - రాజనీతిం క్రమాదివ ప్రయుఞ్జానః సః రాజా ... - ఆతీర్థాత్ మన్త్రాద్యష్టాదశతీర్థపర్యన్తమ్ ॥ యోనౌ జలావతారే చ మన్త్రాద్యష్టాదశస్వపి । పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాదితి హలాయుధః ॥ తస్యా నీతేః ఫలమ్ అప్రతిఘాతమ్ ... - అనశే ప్రాప్తవాన్ - మన్త్రాదిషు యత ఉపాయాః ప్రవర్తన్తే సతతం ఫలాపేక్షాః ॥ ౬౮.

కూటయుద్ధవిధిజ్ఞేఽపి తస్మిన్సన్మార్గయోధిని।
భేజేఽభిసారికావృత్తిం జయశ్రీర్వీరగామినీ ॥ ౬౯.

కూటేతి - కూటయుద్ధవిధిజ్ఞేఽపి కపటయుద్ధప్రకారాభిజ్ఞేఽపి ధర్మ్యేణ యోధిని ధర్మ్యయోధిని - తస్మిన్ రాజ్ఞి - వీరగామిని

జయశ్రీః అభిసారికావృత్తిం- భేజే ప్రాప - కాన్తార్థినీతు యా యాతి సఙ్కేతం సాభిసారికేత్యమరః॥ జయశ్రీస్తమన్విష్య గచ్ఛతీత్యర్థః॥ ౧౯

ప్రాయః ప్రతాపభగ్నత్వాదరీణాం తస్య దుర్లభః।
రణో గన్ధద్విపస్యేవ గన్ధభిన్నాన్యదన్తినః॥ ౨౦.

ప్రాయ ఇతి- అరీణాం శత్రూణాం సర్వేషామపి ప్రతాపేన తేజసైవ భగ్నత్వాత్ తస్య రాజ్ఞః గన్ధేనైవ మదగన్ధేనైవ భిన్నాః భగ్నాః అన్యదన్తినో యస్య తస్య గన్ధద్విపస్యేవ ప్రాయశ్శో రణః యుద్ధం దుర్లభః బభూవ - కృద్యోగే విశేషవివక్షాయాం షష్ఠీయుశనీత్యుక్తమ్॥ ౨౦.

ప్రవృద్ధౌ హీయతే చన్ద్రస్సముద్రోఽపి తథావిధః।
స తు తత్సమవృద్ధిశ్చ న చాభూత్తావివ క్షయీ॥ ౨౧.

ప్రవృద్ధావితి॥ ప్రవృద్ధౌ సత్యాం చన్ద్రః హీయతే క్షీయతే॥ సముద్రోఽపి తథావిధః చన్ద్రవదేవ ప్రవృద్ధౌ హీయతే ప్రవృద్ధ ఇతి నాశః॥ స రాజా తు తాభ్యాం చన్ద్రసముద్రాభ్యాం సమా వృద్ధిః యస్య స తత్సమవృద్ధిశ్చాభూత్ తౌ చన్ద్రసముద్రావివ క్షయీ క్షయశీలః జిదృక్షిణ్యాప్తినాశనిః॥ నాభూత్॥ ౨౧.

సన్తస్త్వభిగమనాదత్యర్థం మహతః కృశాః।
ఉదధేరివ జీమూతాః ప్రాపుర్దాతృత్వమర్థినః॥ ౨౨

సన్త ఇతి- అత్యర్థమత్యన్తం కృశాః దరిద్రాః అత ఏవ అర్థినః యాచనశీలాస్సన్తః విద్వాంసః మహతః తస్య రాజ్ఞః అభిగమనాత్ ఉదధేస్సముద్రస్యాభిగమనాత్ జీమూతా మేఘా ఇవ దాతృత్వం ప్రాపుః - అభ్యాగతానామాదాన భోగపర్యాప్తం ధనం ప్రయచ్ఛన్తీత్యర్థః॥ ౨౨.

స్తూయమానస్స జిహ్రాయ స్తుత్యమేవ సమాచరన్।
తథాపి వవృధే తస్య తత్కారిద్వేషిణో యశః॥ ౨౩.

స్తూయమాన ఇతి॥ స రాజా స్తుత్యం స్తోత్రార్హమేవ యత్ తదేవ సమాచరన్ అత ఏవ స్తూయమానస్సన్ జిహ్రాయ అలజ్జత తథాపి హ్రీణత్వేఽపి తత్కారిణః స్తోత్రకారిణః ద్వేష్టీతి త

తేఽరిద్విషః తస్య రాజ్ఞః యశః తస్య ధీమతః తస్య శ
తః పుంసః స్తుతౌ లజ్జావత్త్వాభూతమితి భావః॥ ౭౩.

దురితం దర్శనేన ఘ్నన్ తత్త్వార్థేన నుదంస్తమః।
ప్రజాః స్వతన్త్రయాఞ్చక్రే శశ్వత్సూర్య ఇవోదితః॥

దురితమితి॥ స రాజా ఉదితః సూర్య ఇవ దర్శనేన దురితం ఘ్నన్ నివర్తయన్ తథా చ స్మర్యతే॥ అగ్నిచిత్కపిలా సాధ్వీ రాజా భిక్షుర్మహోదధిః। దృష్టమాత్రాః పునన్త్యేతే తస్మాత్పశ్యేత్తు నిత్యశ ఇతి॥ తత్త్వార్థస్య వస్తుతత్త్వస్య అవబోధేన సమ్యగ్జ్ఞానేన తమః ధ్వాన్తమ్ అజ్ఞానం నుదన్ శశ్వత్ ప్రజాః స్వతన్త్రయాఞ్చక్రే స్వాయత్తీచకార॥ ౭౪.

ఇన్దోరగతయః పద్మే సూర్యస్య కుముదేంఽశవః।
గుణాస్తస్య విపక్షేఽపి గుణినో లేభిరేఽన్తరమ్॥

ఇన్దోరితి॥ ఇన్దోశ్చన్ద్రస్య అంశవః పద్మే అగతయః ప్రవేశరహితా ఇత్యర్థః। సూర్యస్య అంశవః కుముదే అగతయః। గుణినః తస్య గుణాస్తు విపక్షే శత్రావపి అన్తరమ్ అవకాశం లేభిరే ప్రాపుః॥ ౭౫.

పరాభిసన్ధానపరం యద్యప్యస్య విచేష్టితమ్। జి
గీషోరశ్వమేధాయ ధర్మ్యమేవ బభూవ తత్॥ ౭౬.

పరేతి॥ అశ్వమేధాయ జిగీషోః దిగ్విజయేచ్ఛోః అస్య అతిథేః పరాభిసన్ధానపరం శత్రువఞ్చనాప్రధానం యత్ విచేష్టితం దిగ్విజయరూపమ్ అస్తి, తద్ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతమేవ. ధర్మపథ్యర్థేత్యాదినా యత్ప్రత్యయః. బభూవ కూటప్రయోగాభావాత్ శాస్త్రీయవిధిప్రాధాన్యాదితి భావః॥ ౭౬.

ఏవముద్యన్ ప్రభావేన శాస్త్రనిర్దిష్టవర్త్మనా।
వృషేవ దేవో దేవానాం రాజ్ఞాం రాజా బభూవ సః॥

ఏవమితి. ఏవం శాస్త్రనిర్దిష్టవర్త్మనా శాస్త్రోపదిష్టమార్గేణ ప్రభావేన కోశదణ్డజేన తేజసా. స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదణ్డజమిత్యమరః॥ ఉద్యన్ ఉద్యుక్తానః సన్. వృషా ఇన్ద్రః దేవానాం దేవః దేవదేవ ఇవ రాజ్ఞాం రాజా రా

రాజ ఇవ బభూవ ॥ ౭౭.

పఞ్చమం లోకపాలానాం తమూచుస్సామ్యయోగతః। భూతానాం మహతాం షష్ఠమష్టమం కులభూభృతామ్ ॥ ౭౮.

పఞ్చమమితి - తం రాజానం సామ్యయోగతః - యథాక్రమం లోకసంరక్షణ పరోపకారభూత ధారణరూప సామ్యస్య ధర్మస్య లాభాత్ - లోకపాలానామ్ ఇన్ద్రాదీనాం చతుర్ణాం పఞ్చమమూచుః - మహతాం భూతానాం పృథివ్యాదీనాం పఞ్చానాం షష్ఠమూచుః - కులభూభృతాం కులాచలానాం మహేన్ద్రమలయాదీనామ్ అష్టమమ్ ఊచుః - అహో వత ॥ ౭౮.

దూరాపవర్జితచ్ఛత్రైస్తస్యాజ్ఞాం శాసనార్పితామ్। దధుశ్శిరోభిర్భూపాలా దేవాః పౌరందరీమివ ॥ ౭౯

దూరేతి - భూపాలాశ్శాసనేషు పత్రేషు అర్పితాముపన్యస్తాం తస్య రాజ్ఞః - ఆజ్ఞాం దేవాః పౌరన్దరీ మైన్ద్రీ మాజ్ఞామివ - దూరాపవర్జితచ్ఛత్రైః దూరాత్పరిహృతాతపత్రైశ్శిరోభిః ధారయామాసుః ॥ ౭౯.

ఋత్విజస్స తథానర్చ దక్షిణాభిర్మహాక్రతౌ। యథా సాధారణీభూతం నామాస్య ధనదస్య చ ॥

ఋత్విజ ఇతి - స రాజా మహాక్రతౌ అశ్వమేధే - ఋత్విజః యాజకాన్ - దక్షిణాభిః తథా అనర్చ అర్చయామాస - అర్చతేర్భ్వాదికాల్లిట్ - యథా అస్య రాజ్ఞః - ధనదస్య చ నామ ధేయం సాధారణీభూతం ఏకీభూతమ్ ఉభయోరపి ధనదత్వం జ్ఞా యథా స్యాత్తథేత్యర్థః ॥ ౮౦.

ఇన్ద్రాద్వృష్టిర్నియమితగదోద్రేకవృత్తిర్యమోऽభూ-
ద్యాదోనాథశ్శివజలపథః కర్మణే నౌచరాణామ్।
పూర్వాపేక్షీ తదనువిదధే కోశవృద్ధిం కుబేరస్త-
స్మిన్దణ్డోపనతచరితం భేజిరే లోకపాలాః ॥ ౮౧-

ఇన్ద్రాదితి - ఇన్ద్రాత్ వృష్టిర్వర్షణమ్ అభూత్ - యమః నియమితాని వారితాని గదస్య రోగస్య ఉద్రేకప్రవృత్తిర్యేన సః అభూత్ - యాదోనాథః వరుణః పోతచారాణాం నావికానాం - క

మార్గేసంచారాయ శివజలపథః సుభగజలమార్గః అభూత్ - తథా సుపూర్వాపేక్షీ రఘురామాదిమహామహిమానిక్షః - కుబేరః కోశవృద్ధిం ధనసమృద్ధిం చకార - ఇత్థం లోకపాలాః తస్మిన్ రాజ్ఞి విజయాయ దణ్డోపనతస్య చరితం వ్యక్తం భేజిరే ప్రాప్తాః - దుర్బలో బలవత్సేవీ విరుద్ధాచ్ఛఙ్కితాదిభిః । వర్తేత దణ్డోపనతో భర్తర్యేవమవస్థిత ఇతి కామన్దకః ॥ ౮౧.

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాసకృతౌ సప్తదశస్సర్గః. * * * * *

ఇతి శ్రీమహోపాధ్యాయ కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః.

రఘువంశః

అష్టాదశస్సర్గః

స నైషధస్యార్థపతేస్సుతాయా ముత్పాదయామా
స నిషిద్ధశత్రుః । అనూనసారం నిషధాన్నగేన్ద్రా
త్పుత్రం యమాహుర్నిషధాఖ్యమేవ ॥ ౧.

స ఇతి॥ నిషిద్ధశత్రుః నిరాకృతశత్రుః - సః అతిథిః - నైషధస్య
నిషధదేశాధీశ్వరస్య అర్థపతే రాజ్ఞః - సుతాయాం నిష
ధాత్ నిషధాఖ్యాన్నగేన్ద్రాత్పర్వతాత్ - అనూనసారమ్ అ
న్యూనబలం పుత్రముత్పాదయామాస - తం పుత్రం నిషధా
ఖ్యం నిషధనామకమేవ ఆహుః.

శబ్దాదినిర్విశ్య సుఖం చిరాయ తస్మిన్ప్రతిష్ఠాపితరాజ
శబ్దః । కౌముద్వతేయః కుముదావదాతైర్ద్యామర్జి
తాం కర్మభిరారురోహ ॥ ౨.

శబ్దాదీతి॥ కుముద్వత్యా అపత్యం కౌముద్వతేయః అతిథిః-
శబ్దాదిశబ్దస్పర్శాదికం సుఖం సుఖసాధనం విషయవర్గం-
నిర్విశ్య ఉపభుజ్య - చిరాయ తస్మిన్నైషధే పుత్రే- ప్ర
తిష్ఠాపితరాజశబ్దస్సన్ - కుముదవదవదాతైర్విశుద్ధైః కర్మ
భిః అశ్వమేధాదిభిః - అర్జితాం సంపాదితాం - ద్యాం స్వ
ర్గమ్- ఆరురోహ ఆరూఢవాన్.

పౌత్రః కుశస్యాపి కుశేశయాక్షః ససాగరాం సాగర
ధీరచేతాః । ఏకాతపత్రాం భువమేకవీరః పురార్గ
లాదీర్ఘభుజో బుభోజ ॥ 3.

పౌత్ర ఇతి॥ కుశేశయాక్షః కమలలోచనః - శంతనోరపి కు
శేశయాక్షసదృశః॥ సాగరధీరచేతాః సముద్రగమ్భీరచిత్తః-
ఏకవీరః అద్వితీయశూరః - పురస్య అర్గళావత్ దీర్ఘ
భుజః - అర్గళదీర్ఘబాహుః కుశస్య పౌత్రః నిషధః -
ససాగరాం భువమేకాతపత్రాం ఏకచ్ఛత్రాం

భుజం బిభ్రోణ సాంయాతాశా-భుజో నననతాప్త్ర సేతవ యతూర్ధ్వరస్తై తవమ.

తస్యానలో లాప్తసయక్త్రతస్తే సంశ్రయం ప్రాప్య
సలాభిధానః। యానద్వ్యాలానివగజైః పరేషాం బలా
న్యభ్యాన్నస్మరిసాభవత్స్త్రీః॥ ౪.

తస్యేతి॥ అనలో నా సలాభిధానః - సలాఖ్యః తస్యనిమధస్య
గనయః తతంతే నిమధస్యాంతే అవసానే - సంశ్రయం శా
ప్యలక్ష్మీం ప్రాప్య- సరిసాభవత్స్త్రీః యః నలః గజః నద్వ్యాలా
వ నదగ్రాయప్తలానివ-నదగా నాద్వ్యలదరిద్వలన్ - పరేషాం
బలాని అభ్యాన్నర్ మమర్ద.

సతస్యైగిరతయనాస్నరేతేనధస్తలన్యమతను త్
సూదమ్।భ్యాంసతస్నబ్రమరేణసాన్నానాం
నభోమానమిబప్రిణానామ్॥ ౫.

సతస్యైరితి॥ సతస్యైః గద్యాదిభిః- గిరయనాః సనలః-స
ధస్తలన్యమరనుః- సతస్నబ్రమరేణసామ్నా సామభేదేన భ్యా
తంప్రిసిద్ధం- సతస్నంజ్ఞ త మిత్యర్థః - నభోమానమిత్రావిద
మానమిత- ప్రిణానాం నానాం ప్రియం-తనూజం పుత్రం-లేభే
ప్రాప.

తస్మైద్వితస్యైత్వర్తరసోనలానాం ధమోనర్త్రతస్య
ప్రధతేప్రిభుత్వమ్ । భ్రాన్తైరజయ్యం బలసోపత
ష్టమదేవాబస్యాయపునర్భవస్య॥ ౬.

తస్మాదితి॥ధమోనర్త్రో ధర్మప్రిణానస్యనలః- ప్రిథవిభుమర్థా
యతస్మైనతనే- ఉత్ తరసోనలానాం ప్రిభుత్వమాధిపత్యం- ద
ప్వాప్యం- జితసాజితయా ఉతతిష్టం వాధనాదిబి। గిరయిత్య
ర్థః భ్రాన్తైరజయ్యంతైః స్నానాన్వితమ్-అజయ్యం వశ్మతమిబిసిసా
తః- పునః అదేవాదంభాయ - పునర్భవా బర్ధనిప్వత్త్రయ బర్ధ
మోక్షధీ వనంగత ఇత్యర్థః - బబన్ధ- అదేవా బస్యాయమిత్య
ర్థప్రిసిద్ధ ప్రతిమ్నధేసిన్నా గమాన ఇత్యర్థః.

తేన ద్విపానామివ పుణ్డరీకో రాజ్ఞామజయ్యోఽప్యపర
పుణ్డరీకః। శాన్తే పితర్యాహృతపుణ్డరీకా యం పుణ్డ
రీకాక్షమివ శ్రితా శ్రీః॥ ౭.

తేనేతి॥ తేన నిషధేన ద్విపానాం పుణ్డరీకః - దిగ్గజవిశేష ఇవ రాజ్ఞామజయ్యః శత్రుభిరజయ్యః - క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - పుణ్డరీకః - పుణ్డరీకాఖ్యః పుత్రః - అజని జనితః - పితరి శాన్తే స్వర్గతే సతి - ఆహృతపుణ్డరీకా గృహీతశ్వేతచ్ఛత్రా శ్రీః - యం పుణ్డరీకం పుణ్డరీకాక్షం విష్ణుమివ శ్రితా శ్రితా.

స క్షేమధన్వానమమోఘధన్వా పుత్రం ప్రజాక్షే
మవిధానదక్షమ్। క్ష్మాం లమ్భయిత్వా క్షమయోపప
న్నం వనే తపః క్షాన్తతరశ్చచార॥ ౮.

స ఇతి॥ అమోఘం ధనుర్యస్య సః - అమోఘధన్వా - ధనుషశ్చే త్యనఙాదేశస్సమాసాన్తః - స పుణ్డరీకః - ప్రజానాం క్షేమవిధానే దక్షం - క్షమయోపపన్నం శాన్తియుక్తం - క్షేమం ధనుర్యస్య తం క్షేమధన్వానం నామ పుత్రం - వా సంజ్ఞాయామిత్యనఙాదేశః - క్ష్మాం లమ్భయిత్వా ప్రాపయ్య - లభేర్గత్యర్థత్వాద్ద్వికర్మకత్వం - క్షాన్తతరః అత్యన్తసహిష్ణుస్సన్ వనే తపః చచార చకార.

అనీకినీనాం సమరేఽగ్రయాయీ తస్యాపి దేవప్రతిమ
స్సుతోఽభూత్। వ్యశ్రూయతానీకపదావసానం దే
వాదినామ త్రిదివేఽపి యస్య॥ ౯.

అనీకినీనామితి॥ తస్య క్షేమధన్వనః - సమరే యుద్ధే అనీకినీనాం చమూనామ్ - అగ్రయాయీ దేవప్రతిమః - ఇన్ద్రకల్పస్సుతః అభూత్ - అనీకపదావసానం అనీకపదాన్తం దేవాది దేవశబ్ద పూర్వం - యస్య నామ దేవానీక ఇతి నామధేయం త్రిదివేఽపి వ్యశ్రూయత విశ్రుతమ్.

పితా సమారాధనతత్పరేణ పుత్రేణ పుత్రీ స యథైవ
తేన। పుత్రస్తథైవాత్మజవత్సలేన స తేన పిత్రా పితృ
మాన్బభూవ॥ ౧౦.

పితేతి॥ సవితా పితృభగస్య సమారాధనకర్త్రా రవిణా సమా్రితు
పురేణ తేన పుత్రేణ యథా పుత్రిణమాన - తత్రైవ సపుత్రః
దేవానీకః అత్ర బహువృత్తేన పిత్రా పితృమాన్ బభూవ. లోకేపి
పిత్రా పుత్రేత్యవనం మనయాం రాజీదిత్యర్థః॥

పూర్వస్త్ర యోరాత్మసముద్రోధామాత్మ్నో వృషేవర్ణ
చతుష్టయస్య। ధురంనిధా ద్రైకనిధిర్గుణానాంజగా
మంయజ్వాయవమానలోకమ్॥ ౧౧.

పూర్వస్యేతి॥ గుణానామేకనిధిః యజ్వా విధిసేవ్యానాం- యజ
జ్వాతువిధి నేవ్యవాంత్యమరః - తయోః పితృపుత్రయోః పూ
ర్వఃపితా పితృభగస్య - ఆత్మసముద్భవస్య - ఆత్మోద్భవే పు
త్రే దేవానీకే - ఋతేనాధాం దిరాధ్ర్యతాం-వర్ణచతుష్టయస్య
ధురం రక్షణభారం- నిధాయ- యజమానలోకం జగామ.

వశీసుతస్తస్యవశంవదత్వాత్ స్వేషామివాసీద్ద్విషతా
మపీష్టః। సకృద్వివిగ్నానపిహి ప్రయుక్తం మాధుర్య
మీష్టెహరింణాన్ప్రహితుమ్॥ ౧౨.

వశీతి॥ వశీ తస్య దేవానీకస్య సుతః- అహీనగురితి వక్ష్యమాణ నా
మకః - వశంవదత్వేవశంవదః ప్రియవాదీ వదః ప్రియవాదిత్య
యః - తస్యభావస్తత్త్వం తస్మాద్వశంవదత్వాత్ స్వేషామివ
ద్విషతామపి - ఇష్టః ప్రియః. ఆసీత్ - అత్రోద్దేశానీకనిర్యాణం
లక్ష్యతే. తథాహి ప్రయుక్తముచ్చారితం మాధుర్యంగీతమాధు
ర్యం- సకృద్వివిగ్నానపి - ధీరానపి - హరిణాన్ గృహీ
తుం వశీకర్తుమ్. ఈష్టే శక్నోతి.

అహీనగుర్నామ సహస్రంసమగ్రాంనహీనతాబాహుకర్మ
వినిర్జిగాయ। యోహీనసంసర్గపరాఙ్ముఖత్వాద్యు
వాప్యనర్థైర్వ్యసనైర్విహీనః॥ ౧౩.

అహీనగురితి॥ అహీనబాహుద్రవిణః సమగ్రబాహుపరాక్ర
మః- ద్రవిణంబలాదృఢేంత్రి ద్రవిణంబలరాత్రమ ఇతివిశ్వః-
హీనసంసర్గపరాఙ్ముఖత్వాత్ నీచసంసర్గనివృత్తత్వాద్ధే
తోః యువాపి అనర్థైః అనర్థాఖ్యైః - వ్యసనైః మృగయాదిభి

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౫.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౬.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౬.

టీక॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౭.

టీక॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౮.

[illegible]॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౦.

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౧.

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౨.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౩.

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౨౫.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ३२.

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ३३

[illegible] ఇత్యర్థః.

[illegible]

[illegible] ॥ ३४.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

లోక్యాన్నేత్రి పంచకం· మమ·రాగంతత్ర ప్రవాహం మవనిజాన్ముక్త
ప్యం-సర్వాంగసంధ్యాప్తేతిసర్వాక్షేణం-తత్వార్థ్యాదరిత్యా
దనాభవత్రిత్వాయా: - పకల్పనా యాథరణ సమూహమ్-ఆత్మం
విలసితపదం ప్రాప్తస్థానం యౌవనం ప్రపేదే - విశిష్టమధు పు
ష్పాకల్పజా . ప్రాప్తపదత్వేన యౌవనస్య వసుర్ధానిమావ
కాన్యవిశేషణసాలాగారాపకరణత్వే.

తత్రోత్య్పత్యతికరదనాభ్యాదూతిసంగత్యా నార్థ్యః సము?
తసరసానాంమద్యసంతానకాస్త్రైః . అధివిధురం
మాత్రైరాత్మానా ప్రత్యయాను: ప్రథమతరక్యహి
తే ప్రభుసాగాజితస్యా: ॥ ౯౫.

తత్వోత్యామాతిభి: తస్యావాత్మ్యం ప్రేషితాభి: సందశా
నాత్మ్య: ప్రతిక్యత్యానాం హం కాతలిఖి తన్యప్రతిమానాం రత
నాన్య్య: - పత్నీయా:ణ కృతితి పత్న్యపు- సమధికతరమాతా:
చింప్సిత్వాణా ప్రమదాయాసిద్ధాణా ఇత్యర్థ: - మధుసంతానకా
నాం అమాత్యై: అమాత్యా అనీశా: రాజకన్యాయోనా:తత్త్వ
మనక్యవస్యసంప్రత్యా ప్రథమతరక్యహితే ప్రభుణా ప్రయాణం
ద యవంద అధివిధుర: - అధివిన్న పత్న్యా నపత్నీమత్యే
చక్రం:ణత్యతనావిప్ల్వకాసాన్యనాధివిన్నేత్యమర:.

ఇతి శ్రీరఘువంశే మహాకావ్యే కాళిదాసకృతౌ
అజస్వర్గగమనం నామాష్టమస్సర్గః.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచి
తాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం
అష్టమస్సర్గః.

రఘువంశః

ఏకోనవింశస్సర్గః.

అగ్నివర్ణమభిషిచ్య రాఘవస్స్వే పదే తనయమగ్ని
తేజసమ్ । శిశ్రియే శ్రుతవతామపశ్చిమః పశ్చిమే వ
యసి నైమిశం వశీ ॥ ౧.

అగ్నివర్ణమితి- శ్రుతవతాం శ్రుతవన్తశ్శాస్త్రవన్తః తేషామ్ - అపశ్చి
మః- శ్రేష్ఠః వశీ రాఘవః - మదశూన్యః- పశ్చిమే వయసి వా
ర్ధకే స్వే పదే స్వస్థానే అగ్నితేజసం తనయమ్- అగ్నివర్ణమ్
అభిషిచ్య- నైమిశం నైమిశారణ్యమ్-శిశ్రియే-శ్రితః.

తత్ర తీర్థసలిలేన దీర్ఘికాస్తల్పమన్తరితభూమిభిః
కుశైః । సౌధవాసముటజేన విస్మృతస్సంచికాయ
ఫలనిస్స్పృహస్తపః ॥ ౨.

తత్రేతి ॥ తత్ర నైమిశే తీర్థసలిలేన దీర్ఘికాః విహారవాపీః-
అన్తరితభూమిభిః-ఆస్తారితభూమిభిః-కుశైః-తల్పం శయ్యామ్
ఉటజేన పర్ణశాలయా సౌధవాసం చ - విస్మృతః - విస్మృత
వాన్ - కర్తరి క్తః - ఫలనిస్స్పృహః స్వర్గాదిఫల నిస్స్పృహః
తపః సంచికాయ సంచితవాన్.

లబ్ధపాలనవిధౌ న తత్సుతః ఖేదమాప గురుణా హి మే
దినీ । భోక్తుమేవ భుజనిర్జితద్విషా న ప్రసాధయి
తుమస్య కల్పితా ॥ ౩.

లబ్ధేతి॥ తత్సుతః- కుశస్య పుత్రః అగ్నివర్ణః- లబ్ధపాలనవి
ధౌ- లబ్ధస్య రాజ్యస్య- పాలనకర్మణి- ఖేదం నాప-అక్లేశేన
అహార్యం .. భుజనిర్జితద్విషా - గురుణా హి యస్మాత్ - భుజనిర్జితద్విష
పితృగురుణా పితా హి ఏవ- అస్యాగ్నివర్ణస్య - భోక్తుమేవ
కల్పితా- ప్రసాధయితుం- న కల్పితా - ప్రసాధనం కంటకశో
ధనమ్ - అలంకృతిరితి చ ధ్వనిస్యతే - యథా అలంకృతా స్త్రీ
యువతిః భోక్తుమేవ కల్ప్యతే న ప్రసాధయితుమితి భావః.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౧.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౨.

[illegible]

[illegible] ॥ ౧౩.

[illegible]

ఘనచ్ఛాయం ప్రాకారపుష్కరైః కృతిభిర్లతాంగ్యవలం
ఖ్యాతాకారస్య నః నవతాకేరళీనయా ఫలద్రుమైః పాక్యా
వల్లిముకురుష్వలజ్జయత్ ॥ ౧౪.

వ్యాఖ్య ॥ కృతిభిః కుశలైః చ్ఛాయం ప్రాకారపుష్కరైః పాదైః పాదప్రము
ఖైః - లతాని ఘనాన్యాని వనలయానీవ యస్యాస 'ధాత్రైః ఇసా
పారా సర్వైకాయతి కేషు - ఘనాంశ్చ కర్ణైః - అధికనయా ఫలం
హిసైః అధివయేషు వ్యలంబిభిర్వర్ధైః - సర్వైః - కవిసమ్మోహి
మ్యా ప్రియయః - పిక్కాదాదిత్యక్యతేషు - ముకురేషు తాలా
రాత్యర్థ పాక్యా వల్లిషు ఛమీపస్థము నద్యా - అలజ్జయత్ ఇ
త్యాహ కరుణయత్.

చారుస్యస్వదిగంతవ 'స్త్రఖం స్వేదధిన్న దిశం దిక్ప్ర
యాత్ । ప్రేమదక్షః దసావిలః బిబన్నశ్యతేవదచరా
ంశ్యరా ॥ ౧౫.

వ్యాఖ్య ॥ సః అగ్నివర్ణః - చారుసుందరం - స్వస్యదిగంతాలాస్య
వసాన - తరిప్రియాత్ - సర్వసర్వాయా హారి - స్వేదాధిన్న శిల్ప
కం - వికీర్ణతిలకం - వస్త్రఖంవర్షకీముఖం - ప్రేమార్దవదనవా
నిలః - ప్రియదృష్టిముఖమారుతస్య - పిబన్ - అమరాణాం అం
తఃయాశ్చ అశ్వరావస్త్రికుబేరా - అత్యక్షేపత్ - అతిక్రమ్య
అభవత్ - తామ్యామి ప్రియపత్న్యా ముఖస్యేదిత్యానీదిత్యర్థః -
ఇన్ద్రాదిత్యబిభ్రతం ప్రాణాగ్రందర్శ ధమితిభావః.

తస్యసావరణద్రష్ట పంథయః శాస్యస్తేషు సనవే
మునక్తనః । పల్లవాధిధవప్ర్యోగదక్షః రేపామథుక్త
విషయాప్తయాగయా ॥ ౧౬.

తస్యేతి ॥ తవ పృత్యం అన్యత్రిగత్యా - నవేషు శాస్యత్రేషు -
గర్భాభిష్వంవ్యయాశ్లిమ ఛత్రేవః అనక్తం తన్యస్యా పాదవరాః
ప్రత్యధ్యార్థ్యుః ప్రారాక్ష్య శన్యయః ఛన్నావానిదేషు తే
సమాగమాః పల్లవాధిః ప్రియాదీపః - సామిధుక్త విషయాః అర్ధ
కథుర్తిద్దియా - ద్రాక్షయ్రేత - గతిగోపర్థ యః సం దిగ్గావిధః
పాదవధః ప్రాగక్యసావరణాదిక్కాద్య ... ప్రాగకః నన

యమునేత్యః నేరియుతః స్వయమునేత్యంస్య నివేషస్థితస్రి
తస్త్రాతేన సన్ధ్య యత ఇతి వాక్యార్థః - అన్యత్రి ఁగం-
తంతథం విత్యర్థః - శునయ తథం గత్యర్థోధ త్రో తేనవిత్య
త్రిష్ఠంచకున్త్యర్థః.

అఙ్గుళికిసలయాగ్రై స్తర్జనం భ్రూవిభఙ్గకుటిలం చరన్తీ
[illegible] మేఖలాభిః సరోషం బద్ధ్వా [illegible] ప్రియ
యసీతనావకః॥ ౧౬.

అఙ్గుళీతి॥ [illegible] : అఙ్గుళికిసలయాగ్రై : - ప్రియతమః - త్రియయుని: తంచయ
[illegible] - అన్యస్త్రిగత్యస్ - అఙ్గుళ్యః కిసలయానీవ - తేషా మగ్రాణి తైః
తర్జనం [illegible] - భ్రూవిభఙ్గేన కుటిలం [illegible]
[illegible] - అన్యత్ర - మేఖలాభిః బద్ధ్వా - [illegible] - [illegible]
[illegible] ఇతి [illegible]:

తేన [illegible] తృష్ణ [illegible]
[illegible] ప్రియజనస్య [illegible]
[illegible] మోహనః॥ ౧౭.

తే [illegible] : [illegible] - [illegible]
[illegible] - తృష్ణయా: ప్రియజనస్య [illegible]
మాతేన అగ్ని [illegible] - [illegible]
[illegible] : - ప్రియజనః [illegible] : - ప్రియా [illegible]
[illegible].

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౧౮.

[illegible] - [illegible] :
[illegible]
[illegible] - అఙ్గుళి [illegible]
[illegible] : అగ్ని [illegible] : - [illegible] : - [illegible] : [illegible]
[illegible] - [illegible] - [illegible] :

[illegible]

స్త్రీహాహేనా । నిన్న్యురత్యవః ధర్మ్యశేనలంకేశ్యఉజ్జి
తభుషః శృతాం ధాతాన్ ॥ ౨౦.

ప్రేమేతి ॥ ప్రేమ్ణా స్వపాప యేుగ - ప్రియస్య అనురాగేణ హా
సునా - గర్వితేన తత్ తత్ జనే మన్మరంద్ర్యరాశి - అయ
తాగ వృద్ధార్ మదవాత్య హేతోః దివ్యః రాజ్ఞః ఉద్ధృత
రుషః త్యక్త్వా కోపాన్వయం - మహాహేతమ్ ఉత్పవః ధర్మ్యశేనక్య
తః అర్థాః న్యస్య త్యాజనం తేనశృతార్థాః - తన్యధాః తృ
తాధాతా - తాంగన్యః - సుదనమహాత్మ్యవ్యాజా నితేన
తేన స్వమసారథం తారయ మ గురింగృహ్య.

పాంశంత్యహరిభోగధానా దర్శనేనశృతకార్యనవ్య
థా ॥ పాంశాః ప్రణయినః ప్రసాదయన్ సాధు
సాంప్రణయమన్వథః వృషః ॥ ౨౧.

పాంశతి ॥ నః అన్వర్థః పాంశః ఏవ్య అగస్త్య - తత్భోగ భో
గితా స్త్రీజన్యం రంభాంగ ధానా - దర్శనేన స్వరూపేణ ప్రహాశనేన
హాసనా - క్వాశ్చర్యస్యాల్యా - శృతాకార్యనేన వృథాయాం
భూషో నా ॥ స్తైరాత్మ్యజః - తదుక్తమ్ - బ్రహ్మ త్రీణ్యేగకన్య
తేన స్త్రీ నేస్త్రీ ప్రసాదయేతి - ప్రాంశవః ప్రణయినః ప్రసాదయా
తాపి ప్రణయమన్వథః ప్రబల్యేన సహా శేషేన మంథరః అల
సః - శోభ ప్రణయస్య స్వన్యశ్వరః - పునరదనంగ - తర్య
తాకయ.

స్వస్థితి గతమధుగా హిత్వా స్రమన్మథసత్య
ఏకతమ ॥ ప్రశ్నదాస్తనహితా ప్రవిషుణః ప్రోధకిన్న
పంచస్థిత్యతద్దై ॥ ౨౨.

స్వప్నేతి ॥ అన్యాః స్వప్నస్థితః నాయకః నవక్త్రజనః రాజు
సతమ అగ్నిపద్మక - అతవస్త్వ ఏవ త్వయాగతేశ్మీప్లంసత్యంభు
స్వమహలభ్యమానాధిక - ప్రచ్ఛనస్తుత్రియాస్య అన్తైమ ధ్యగతి
తా అప్రవిస్తరాయేవమతైః ప్రోధనశ్యాని తలయానియేవమతైః
పఠిత్తైర్ క్రియానైతాపాత్రవిలుప్తనైః ప్రశ్నస్తైకృవ్యః ప్రతిభేద
భంశద్య్యనక - తథా మహాః ప్రతిధిత్యేవ శాస్త్ర మనరాదశ్యత మతి

క్లృప్తపుష్పశయనాంల్లతాగృహానేత్యదూతికృత
మార్గదర్శనః । అన్వభుఙ్క్త పరిజనాఙ్గనారతం సోఽవ
రోధభయవేపథూత్తరమ్ ॥ ౨౩.

క్లృప్తేతి । యః అగ్నివర్ణః దూతిభిః కృతమార్గదర్శనస్సన్-
క్లృప్తపుష్పశయనాన్ లతాగృహాన్ ఏత్య అవరోధాదన్తః
పురజనాత్ భయేన యో వేపథుః కమ్పః తదుత్తరం తత్ప్రధా
నం యథా తథా - పరిజనాఙ్గనారతం దాసీరతమ్ అన్వభుఙ్క్త -
పరిజనస్య హ్యఙ్గనా పరిగ్రహాః - అత్రైకవస్తుస్యాపి దూతిక
బ్రహ్మచర్యస్య నిగ్రహయోగాత్ ప్రాప్యస్య - అవిరోధపదమర్పణాత్
స్వస్త్రీభ్యో భయం రత్యుద్దీపకమిత్యుపదేశాత్.

నామ వల్లభజనస్య తే మయా ప్రాప్య భాగ్యమపి తస్య
కాఙ్క్ష్యతే । లోలుపం బత మనో మమేతి తం గోత్ర
విస్ఖలితమూచురఙ్గనాః ॥ ౨౪.

నామేతి ॥ మయా తే వల్లభజనస్య ప్రియజనస్య నామ ప్రాప్య-
తస్య ... సఙ్గృహ్య తస్య వల్లభజనస్య యద్భాగ్యం తద
దపి కాఙ్క్ష్యత ఇతి శేషః - తదపి కాఙ్క్ష్యతే - బత హన్త - మమ
మనో లోలుపం తృష్ణాయత్తమితి సపత్నీకారణ అఙ్గనాః గోత్రస్ఖా
లనవిషయే విస్ఖలితమ్ అగ్నివర్ణమ్ ఊచుః - గోత్రం నామ్ని ముకుశ
ఇత్యమరః - తస్యా ఉపలాభే సతి తద్భాగ్యమపి కాఙ్క్షిత
మమ మనః అహో లోలుపమితి సోల్లుణ్ఠనముపాలభన్తే స్మేత్యర్థః.

చూర్ణబభ్రు లులితస్రగాకులం ఛిన్నమేఖలమలక్తకా
ఙ్కితమ్ । ఉత్థితస్య శయనం విలాసినస్తస్య విభ్ర
మరతాన్యపావృణోత్ ॥ ౨౫.

చూర్ణేతి ॥ చూర్ణబభ్రుః చూర్ణేనాఙ్గరాగేణ బభ్రు అత్ర మ్రా
పిఞ్జరాయాం స్త్రియాం ... కుఙ్కుమపాటీరద్రవాదిభిః-
బభ్రు పిఙ్గళం - బభ్రు పిఙ్గళే త్రిష్విత్యమరః - లులితస్ర
గాకులం ... మర్దితమాల్యవ్యాప్తం ... మర్దిత
... - ఛిన్నమేఖలం ...
... తస్య ...

త్యర్థః - అలక్తకాంకితం ధైనుకబాద్ధస్థల విహారకాంతాప
రణత్వాత్ - లాక్షారాగరూషితం - శయనం కీర్ణం - ఉత్థితస్య
శయనాదితి శేషః - విలాసినస్తస్యాగ్నివర్ణస్య - విభ్రమరతా
ని లీలారతాని సురతబన్ధవిశేషా ఇత్యర్థః - అపాకృత్యోత్ -
స్ఫుటీకరణ-వ్యాసాదీనాం లక్షణాని రతిరహస్యే వ్యాఖ్యాతం
ప్రమితం యది ప్రియాపాద్యధర్తా ముఖదర్పణాకృతిః. తత్కృతం
సంధిరుపాద్యమల్లకపాద్య ద్వ్యప్రాపి పదసంస్థిత స్వరః - భాగత
స్త్రసభపాద్యమన్త్రకాయున్న స్ఫిరమధో ముఖం ప్రియాం - క్రా
మతి ప్యకరకృష్ణమే మానైవల్ల భకరివద్రైభయుర్యతే - యోషి
తోకదరద సముద్ధితేతాయతేదవాతతి ప్రియాపాయ్యమ్ - స్యస్త
హస్తయుగళాని తే పదే యోషిదేతి కటిరూఢవల్లభా - అగ్రతో
యది కస్త్రైరధో ముఖే ధైనుకం వృషవదున్నతే ప్రియ ఇతి.

స స్వయం చరణరాగమాదధే యోషితాం న చ తథా
సమాహితః । లోభ్యమాననయనః శ్లథాంశుకై ర్మేఖ
లాగుణపదై ర్నితంబిభిః ॥ ౨౬.

స ఇతి॥ సోఽగ్నివర్ణః స్వయమేవ యోషితః చరణరాగం లాక్షారా
గం లాక్షారసమ్ ఆదధే అధాత్ - అయాయరూప-శస్త్రశ్లథాంశుకైః ప్రి
యాంకన్యాసాదితి భావః - నితంబిభిః - నితంబవద్భిః - మేఖలా
గుణపదైః - జఘనైః - కాంచీస్థానం బన్ధిస్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం
పుర ఇత్యమరః - లోభ్యమాననయనః ఆకృష్యమాణదృష్టి
స్సన్ తథా సమాహితోఽవహితో నాభూత్ యథా సమ్యగ్ర
ఞ్జనం స్యాదితి శేషః.

చుంబనే విపరివర్తితాధరం హస్తరోధి రశనావిఘట్ట
నే । విఘ్నితేచ్ఛమపి తస్య సర్వతో మన్మథేంధన
మభూద్వధూరతమ్॥ ౨౭.

చుంబన ఇతి॥ చుంబనే వక్త్రసంయోగే సతి - విపరివర్తితాధరం అ
పసృతోష్ఠం - రశనాయా విఘట్టనే నీవిగ్రన్థివిశ్లేషే సతి ప్రత్య
సతి - హస్తేన రుణద్ధి వారయతీతి హస్తరోధి - ఇత్థం సర్వతః సర్వ
త్ర విఘ్నితేచ్ఛం ప్రతిహతమనోరథమపి - వధూనాం రతం తస్య

తతః తస్య అగ్నివర్ణస్య ముఖ్య తేర్ధనం తా మాద్రీవనము ధూమ్.

దర్పణేషు పరిభోగదర్పణేషు పూర్వ్యానువృత్తసంస్థి

తః। ఛాయా యాస్థితమనోజ్ఞ యాధూమ్రాని

మారితస్య తస్య రాతనః ౨౮.

దర్పణేష్వితి॥ సః అగ్నివర్ణః దర్పణేషు పరిభోగదర్పణేషు సంభో

గచిహ్నాని పశ్యంతి తథాః - సర్వ పూర్వం - స పరిహాసం - అను

వృత్తం తాసాం వృత్తభాగే సంస్థితస్య - స్థితేన మనోజ్ఞయా

యాయా - దర్పణగతేన స్వ ప్రతిబింబేన - హ్రియమా

ణతయుక్తః లజ్జావనతముఖః - చ తార - తయా గతం వృష్ట్వా లజ్జి

తా ఇత్యర్థః.

కణ్ఠసక్తమృదుబాహుబన్ధనం న్యస్తపాదతలమగ్రపా

దయోః। ప్రార్థయన్తి శయనోత్థితం ప్రియా

స్త్వం నిశాత్యయవిసర్గచుమ్బనమ్॥ ౨౯.

కణ్ఠేతి॥ ప్రియాః శయనాదుత్థితం తమగ్నివర్ణం కణ్ఠసక్తం

కణ్ఠార్పితం మృదుబాహుబన్ధనం కోమలబాహుగ్రన్థిర్యస్మిం

తత్ - అగ్రపాదయోః స్వకీయయోః న్యస్తపాదతలే యస్మిం

న్తత్ - నిశాత్యయవిసర్గః నిశాత్యయే విసర్గః ప్రేషణం

చుమ్బనం ప్రార్థయన్తే అయాచన్త - దృష్టాన్తేన భావపా

ద్వితీయత్వం - అగ్రపాదయోః - పాదావసానే ముఖ

నాద ప్రియాయాస్యా యాస్యదన స్వాపనతి.

ప్రేక్ష్య దర్పణతలస్థమాత్మనో రాజవేషమతిశక్రశో

భినమ్। పిప్రియే న తథా యథా యథాయుక్తలక్ష్మ

పరిభోగమణ్డనమ్॥ ౩౦.

ప్రేక్ష్యేతి॥ యథా సః అగ్నివర్ణః - అతిశక్రం శక్రశో

భమానం అతిశక్రశోభినం దర్పణతలస్థం ముకుర ప్రతిబిమ్బి

గతమ్ - ఆత్మనః రాజవేషం ప్రేక్ష్య తథా న పిప్రియే

యథా యథాయుక్తలక్ష్మ పరిభోగమణ్డనం ప్రియాకృత

మణ్డనం ప్రేక్ష్య పిప్రియే - యుక్తం రాజవేషాదపి విటవేష

మనోజ్ఞ ఇతి భావః.

మిత్రకృత్యమపదిశ్య పార్థివః ప్రస్థితం తమనవస్థి
తం ప్రియాః। విద్మ హే శఠ పలాయనచ్ఛలాన్యఞ్జసేతి
రురుధుః కచగ్రహైః॥ ౩౧.

మిత్రేతి॥ మిత్రకృత్యమ్-అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య-పార్థివః ప్రస్థి
తమ్-అనుగన్తుముద్యుక్తమ్-అనవస్థితమ్-అవస్థాతుమశక్యమ్
తమగ్నివర్ణమ్-ప్రియాః ప్రేయస్యః-హే శఠ గూఢవిప్రియకారిన్
గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠ ఇతి యాదవః. తే తవ పలాయనచ్ఛలా
ని పలాయనవ్యాజాన్-అఞ్జసా తత్త్వతః తత్త్వే త్వద్ధాఞ్జసా
ద్వయమిత్యమరః. విద్మహే జానీమః విదో లటో వేతి వైకల్పికో మా
దేశః- ఇత్యుక్త్వేతి శేషః- కచగ్రహైః కేశాకర్షణైః రురుధుః
ఉపరోధనం చక్రురిత్యర్థః అత్ర గోనర్దీయః - యుష్మ
త్పాదిక మసేమిత్రాకార్యకథాపది - త్రివ్యతేమప్రియతమః
కంతవ్యానాటకత్వయేతి పరక్తం కథయిత్వాపి వాక్యాయ
తః మిత్రకృత్యం చాపదిశ్యాన్యత్ర గచ్ఛ ఇతి.

తస్య నిర్దయరతిశ్రమాలసాః కణ్ఠసూత్రమపదిశ్య
యోషితః। అధ్యశేరత బృహద్భుజాన్తరం పీవరస్తన
విలుప్తచన్దనమ్॥ ౩౨.

తస్యేతి॥ నిర్దయరత్యా శ్రమేణాలసాః నిశ్చేష్టా యో
షితః-కణ్ఠసూత్రమాలిఙ్గనవిశేషమ్-అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య-పీవ
రస్తనాభ్యాం విలుప్తచన్దనం ప్రమృష్టాఙ్గరాగం-తస్యాగ్నివర్ణ
స్య-బృహద్భుజాన్తరం భుజమధ్యమ్-అధ్యశేరత-అధిశ్య శేర
తే స్మ-కణ్ఠసూత్రలక్షణం-యత్సురతేవసానే దృఢబన్ధస్తనా
భ్యాం వివిధో విమర్దం- పరిష్వఙ్గాంశ నైపుణ్యకృతా స్త్ర
త్కణ్ఠసూత్రం ప్రచక్షతే ఇతి. అత్ర కామశాస్త్రప్రసిద్ధ
మాలిఙ్గనముక్తం-తథాహి- ఉరసి కమితురుత్సేధాభ్యాం స్తన
భ్యాం స్తనౌ గాఢం పీడయతి తత్స్తనాలిఙ్గనం తదితి.

సంగమాయ నిశి గూఢచారిణం చారదూతికథితం పు
రోగతాః। వఞ్చయిష్యసి కుతస్తమోవృతః కాము
కేతి చకృషుస్తమఙ్గనాః॥ ౩౩.

సంగమాయోగ్యస్తుంగబాహుస్సురవార్యం నిశ్రమహోధరన్యాత్తరంచ
రతిభిన్నక్రుశాం ప్రతిగచ్ఛతిభిర్మహోధచారిణమ్ - చారమాతిరథితం
చరస్థితిచారాః మహోధరచారిణ్యః - న్యూతిరిక్తం తత్త్యజితి గ్రు
త్యయః తాత్పర్యాః - దూత్యర్థా - తాభిః కథితం నివేదితమ్ - తమగ్ని
వర్ణమ్ - అజ్ఞానాః పురోగాః కర్తాః అవతుద్ధ మార్గానన్యర్థ్యః - సో
తామహకరమసాధ్యగః మహోధన్యన్ నః నవఖ్య యుద్ధ్యని నప్ర
తారయిష్యనీత్యుపాలభ్యతిశేషః - చర్యమః స్వవాసం నిష్య
రత్యర్థః.

దూషితా మహోపతేః వాదినాపాంన్సుర్చ్ఛన్యానతి
మపావనాన్మనస్ । అతుతోమాకుముహాకరోఽప
మాంచాతిప్రాకరపురోదివాకయః ॥ ౩౮.

దూషితామితి ॥ ఉపమపతేః ఇందోః - అస్యపాంగానామిత - ద్యులా
నాసోర్ణ పుంస్యర్ధిరత్యథః - దూషితాం స్పర్శనిత్యనతిం
స్పర్శసుఖ మపావనన - తిథ్య - తాతిప్రమ దాకరపరః -
దివాకరసేషుశేషస్యపితిదివాకయః - అధికరణశేషం స్యర్థప్రి
త్యయః - అసౌ అగ్నివర్ణః - కుముహాకరస్యోపమాంసాద్యశ్యమ్
అతుతోమా పాప - అనేకశ్లోకేన అన్యకామహతన్య తిప్రకటన
ద్వారేణమహాలోక ఉత్పత్త్యర్థమితి సూచితమ్.

వేణునామరసపీడితాధరాణి మానభవతాలిప్ర
లోకవః ॥ తల్పతార్థ్యత్రయేన తేజితాస్తుం విజిష్ణు
వయవాత్యలోకయః ॥ ౩౯.

వేణు సేతి ॥ తవవైవన్నైః పీడితః తంతతః అధరో యూనాంతాః
సభతద్రైస్వభక్షైః అచిరవోరనః దిహ్మతోత్యం నాభిప్రతి
తాధరోమతాద్ర తమమాఇర్యర్థః . వేణునాపీన - యానవేదు
తయేన అధరోయపీడాకరణార్థః . తేజితాః పీడితాః తల్పం వి
జావాద్యదిమర్యంతిభి తల్పతాస్యాయు తాః విజిష్ణవయ
తాత్పర్యః సంవ్యలోకయః.

అంగనర్త్యవరనాప్రణయం యుద్ధశ్రీప్రమత్వత్యయుత భా
యత్యశ్చయః । నప్రవరయుగప భూతాః ప్రవయాక్ష్యప్రభిః

శంఖముఖసమమిత్రసంనిధా॥ ౩౭.

ఇత్యాది॥ అజ్ఞస్యేవ వచనాని అశ్రియః కారణం యత్యేతత్ అజ్ఞస్యేవ వచనాశ్రియమ్ అజ్ఞకసాత్త్విక వాక్ కరూపేణ త్రివిధ మిత్యర్థః- యథా హారిత. సమానాక్షరయో జ్ఞాయతా గచ్ఛ నర్తనమితి- స్పష్టమథ సమయమ్ విధః రహస్త్రిము సత్త్వ కేషు - ఉత్కథాయా నిత్యా యదర్థ్యయా మిత్రసన్నిధా శహరర శముత్ర శ్రియో గ అథి యసిశుక్లైః శ్రియాక్త్రిభిః అథిన యా చార్త్యస్య హ - సంఘుమ సంఘుమం కృతివా - స్త్రీ మన్యత్ర శ్రియాందర్థ్య యా శ్రియా క్త్రిభిస్వహవ్యష్టి ధూన్యేతర:

అంకేలగ్నకటజాగ్రసమస్తస్యనివరజసాగ్గరాగిణః।
హాస్యపి ప్రియదపహి గేహ్వ ధూ త్రియాదిమవి
హరపధ్విః ॥ ౩౮.

పతః ప్రశ్నేతి తత్త్వర్యామితంవిహరప్రశారయూహ-అంకేతి॥ హాస్యపి అంకేనివ్యసః కటజానాం గిరిశల్లికానాశ్ ఆజా నానాంశకుధానాం చప్రజ్యోయస్యతిస్య-సీహనాం కదమ్బకను మానాంరజసా అజ్ఞరాగిణః అంగరాగవతః- అస్యఅగ్నివణ స్య- ప్రాయదపహి షుతిస్త్రదశ యూకేము-కృప్రియాప్రముఃహ కవిభ్రిః అధూల్ అధవత్ -

విగ్రహాత్యశయానాకరాజ్ఞులోన్నానునేమమపలాస్యత
స్వకే। అదకాజ్ఞ ఘనశబ్దపక్షిబాహ్నావిస్యత్యవశతీర్య
జాస్తరమ్ ॥ ౩౯.

విగ్రహాదితి॥ ప్రాహ్యష్టిత్యనుమజ్యతేనః అగ్నివర్ణః విగ్రహాత్ ప్రణయకలహాత్ -శయనేవరాజ్ఞుఖీః అబలాముగాస్త్రియః అనునేతుం సత్యేరనత్యరివా - అపిముఘన శబ్దైన గర్జి తేనపక్షికాః చకితాః అతఏవ వివృత్తస్యయమేవ అభిముఖీభూ యఘుణాంతరం వహూః శతిః ప్రవిశన్తి అలిఙ్గనం కుర్వతిః- అచ్ఛినదోర్యుమిలినమ్ వికల్పతా - అబలా అదకాజ్ఞ స్వ యంగ్రహాశ్లేషసుఖమిదన్వితిర్థః.

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౮౩.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౮౪.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ౮౫.

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

యావజ్జైః గిత్ర్యా వేశ్యావిభక్తిర్యకుంఠ శో)తివ్యు
మతి మంత్రజ్ఞైః పిత్రా॥ ౪౬.

తమితి॥ పిత్రా॥ తమోమనశరేషు శ్రేమంతమక్త్వంభూరంవక్షకం॰ యామంత్రైః-యా క్రైః [illegible] పాకుయామగాంరాం మంత్రైః మంత్రా పిత్రా నారరజ్ఞైః [illegible] గ్రోణంవ్యు [illegible] [illegible] మంత్రైః-గ్రీష్మ వేదవిధిః గ్రిష్మ౦౦ జై [illegible] రుగ్రాః-[illegible].

యస్యాం గ్రనా శారమా నరంరక్త పాటుశ్రమాగ
మంవపా। తేనరస్యముహురిగ్గమా [illegible] రోమ
వికటవశ్వసనావః॥ ౪౭.

యశవి॥ నః అగ్న్యరగాః-లగ్నఃనహా గారపల్లవా యస్య [illegible]-రక్తపాటుస్య పాటల [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-తేనా నవహా నేర-ముహుర్ముహుర్ [illegible] [illegible]:-[illegible]-[illegible] రోమ [illegible] సనావః [illegible] అథవా.

ఏతమిద్ధ్రి యస్యాం భూవిర్యకన్యకాస్యచిమాభవ్య
పాథినావః। అస్యలక్షణ వేదకాన్యరూరస్యవాహా
యజవనజ్ఞ మాహితః॥ ౪౮.

ఏతమితి॥ ఏతమున్నంగమాహితః-అన్య [illegible] [illegible] పార్థివః-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]-అస్యవాహాయజ.

రంపో)మ శ్రమపినవ)నవః వేమరాగ)మమమన్య
పార్థివా॥ అమయస్య రవిరాగసమ్య [illegible]
తజ్ఞవవర్ష)మమితాః॥ ౪౯.

[illegible]॥ [illegible]-[illegible]-[illegible] పార్థివాః [illegible]-[illegible]-[illegible]-[illegible]-[illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]

శాపదత్వాత్ కః దత్తయిత్వం రఘోః శోకం. శాపాంతరతః శోకనం
శవత్వం ఇతి అత్రదత్తః యోగాత్ స్వర్గసుఖ ప్రకృతి కేతు స్వర్గాత్
పరమయోగం తరావానం శశాప. శాపత్వాత్ ప్రసిద్ధి తో తిమ్యగా
మాత్రయత.

కృష్ణదేవమయితం నరేంద్రజన్మంగతస్తుభిషదా
మనాశ్రితః। సాప్తకీర్తి స్వస్తిసప్తహోతృశ్రోత్రః
తమిస్త్రి యోగమావాద్యతే॥ ౫౦.

కృష్ణేతి॥ భిషజాంకైశ్చ్యాం ఆరాశ్రితః వదనేనవిత్తః. వ
దనేన ఆశ్రిత ఇత్యర్థః. అనన్తే యజ్ఞస్యార్థః. సః కృష్ణదే
వమయి. లోకజనవాదితి శేషః. సంగస్యతస్తున్త్రీ మహాన్యదశం
తంగతశం వస్తు. నామ్యతి. నళాహి ఇత్రియోగః సాప్త
మః పసప్తః స్యాస్తు స్యాన్నర్శత్. తస్తే కోపమయో శ్రద్ధః. యు
భూస్ఫభిన్నవాక్యతేహి. యథావాక్యేతి శేషః మన్త్యరాః తాజ
మయోత్వర్థః. ౪౯.

తస్యహాప్రవదనాప్రభామసా హాశలప్రగమనాప్ర
మస్వనా। యుక్తనాంగపరిహానిరాయయా శామ
యావనమహస్త యాతులామ్॥ ౫౧.

గస్యేతి॥ తస్యరాజ్ఞః. హాందుపదనా అల్పభామసా పరిమితా
భరశా. హాశలంబం నాశాదిహస్తావలంబన సహితంగమనం యస
స్యాప్యాపావలంబగమనా. మృదుస్వనా హీనస్వరా. రాజ్ఞ స్య
మన్యయస్య రాజయక్ష్మయోగః. తేన యా పరిహానిః
క్షీణత్వం. శామయావః. అవిక్యతాగమనానమితియాగతా
ధావః ఏందేవాహావామయః. శామయావస్థితో వాదిశ్చేతి. తస్య
శమతస్య యా శామయా ఇత్థయాతులాం సామ్యం యయా
హిత. శాలక్యతో విశేషాభస్య. శేషః శాలిహోత్రస్యైత్యర్థః.

వ్యోమపశ్చిమకలాస్థితేన్దువా పఙ్కశేషమివ ఘర్మ
పల్వలమ్। రాజ్ఞి సత్కులముమామ్యే మాకరే వాహ
న్నివ దివసాలకమ్॥ ౫౨.

వ్యోమేతి॥ రాజ్ఞి క మాకరేన్తి తత్కులంరఘుకులమ్ పశ్చి

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౩.

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౪.

[illegible]

[illegible] ॥ ౫౫.

[illegible]

[illegible]

10553